

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΟ ΕΓΓΕΛΙΑΝΟ ΕΡΓΟ:
ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΕΥΗ
ΤΟΥ ΕΓΓΕΛΙΑΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΣ

ΘΩΜΑΣ ΝΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Στην εγγελιανή θεωρία βρίσκουμε την ιδέα της εσωτερικής ανασκευής ενός επιχειρήματος, η οποία σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο η εκάστοτε φιλοσοφική συνείδηση προσλαμβάνει και τοποθετείται έναντι προγενέστερων και σύγχρονων φιλοσοφικών συστημάτων. Πρόκειται ουσιαστικά για έναν τύπο εσωτερικής κριτικής αντίπαλων επιχειρημάτων, βάσει του οποίου ο Hegel γράφει, μεταξύ άλλων, και την *Ιστορία της φιλοσοφίας*. Παραδειγματική αναφορά στην ιδέα της εσωτερικής ανασκευής βρίσκουμε στο τρίτο μέρος της *Επιστήμης της λογικής* σε σχέση με τον Spinoza. Εδώ ο Hegel, συνοψίζοντας το αποτέλεσμα της κριτικής του στις σπιννοζικές έννοιες της αιτιότητας και της ουσίας, διατυπώνει την αρχή της εσωτερικής ανασκευής: «Η πραγματική ανασκευή πρέπει να διεισδύσει στο δυνατό σημείο του αντιπάλου και να αναμετρηθεί με όλη την ένταση της δύναμής του· το να του επιτεθείς έξω από εκεί που είναι [...], όπου αυτός δεν είναι, δεν προωθεί το ζήτημα. Η μοναδική ανασκευή του σπιννοζισμού μπορεί συνεπώς να συνίσταται μόνο στο ότι η σκοπιά του αναγνωρίζεται αρχικά ως ουσιαστική και αναγκαία αλλά ότι, κατά δεύτερο λόγο, αυτή η σκοπιά, εκ του ίδιου της του εαυτού, αίρεται στην υψηλότερη. Η σχέση ουσίας-συμβεβηγόντος θεωρημένη αποκλειστικά αυτή καθ' εαυτή, μεταβαίνει στο ενάντιό της, στην έννοια» (W6/250).¹

Εδώ βλέπουμε ότι στη βάση της εσωτερικής ανασκευής ο Hegel εκτιμά ότι μπορεί να καταδείξει, κατά πρώτο λόγο, τα όρια ενός επιχειρήματος και, κατά δεύτερο λόγο, την αναγκαιότητα της μετάβασης σε ανώτερη αρχή συγκρότησης του αντικειμένου.

Το ερώτημα που θέτει το παρόν κείμενο είναι το ακόλουθο: Είναι δυνατή η εσωτερική ανασκευή του εγγελιανού νομικο-πολιτικού επιχειρήματος προς την κατεύθυνση της μαρξικής σκοπιάς της κριτικής της πολιτικής οικονομίας; Μια καταφατική απάντηση στο εν λόγω ερώτημα καλείται, στη βάση της εγγελιανής αρχής της εσωτερικής ανασκευής, να εκπληρώσει δύο καθήκοντα: α) Να καταδείξει τα εσωτερικά όρια του εγγελιανού πολιτικού επιχειρήματος και β) στη βάση των ανωτέρω ορίων, να δείξει την αναγκαιότητα της μετάβασης από την εγγελιανή στη μαρξική σκοπιά της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Το παρόν κείμενο εστιάζεται κυρίως στο πρώτο ζήτημα, ενώ αναφέρεται υπαινικτικά και στο δεύτερο.

Η πορεία του επιχειρήματος μπορεί συνοπτικά να περιγραφεί με τον ακόλουθο τρόπο: Αρχικά, με αναδρομή στο προ-φαινομενολογικό εγγελιανό πολιτικό έργο, θα γίνει μια προ-

σπάθεια να δείχτει ότι ο Hegel συλλαμβάνει το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας πάνω στη βάση της λογικής του μηχανισμού, παρά το γεγονός ότι δεν έχει ακόμα αναπτύξει μια τέτοια λογική σε υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, δεν έχει δηλαδή αναπτύξει την *Επιστήμη της λογικής*. Ακολούθως, δείχνεται ότι η προ-φαινομενολογική συσχέτιση μεταξύ οικονομίας και μηχανιστικής λογικής παραμένει οριακή και για τον Hegel της *Φιλοσοφίας του δικαίου*.² Στο ώριμο αυτό έργο, με άλλα λόγια, ο Hegel εκθέτει τις στιγμές της αστικής κοινωνίας στη βάση της λογικής του μηχανισμού, όπως αυτή έχει πλέον αναπτυχθεί στην *Επιστήμη της λογικής*. Σε μια δεύτερη ενότητα αναπτύσσονται οι θεσμικού τύπου λύσεις που προτείνει ο Hegel σε σχέση με τις αντιφάσεις της μηχανιστικής αστικής κοινωνίας, καθώς και οι έννοιες του φόρου και του πολέμου ως υπερβάσεις των ανωτέρω αντιφάσεων. Με βάση την ανάπτυξη των παραπάνω, θεωρείται ότι μπορούν να ανιχνευτούν στοιχεία μιας κριτικής της πολιτικής οικονομίας στο εγγεγραμμένο πολιτικό έργο, καθώς και τα όρια της εν λόγω κριτικής.

ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Ο Hegel είναι ο φιλόσοφος της περιόδου του γερμανικού ιδεαλισμού στον οποίο βρισκόμαστε, σε ένα μεγάλο βαθμό, συστηματικές επεξεργασίες σε σχέση με ζητήματα που άπτονται της πολιτικής οικονομίας.³ Στο πρώτο σημαντικό πολιτικό του κείμενο, *Το σύνταγμα της Γερμανίας (Die Verfassung Deutschlands)*, το οποίο παρέμεινε αδημοσίευτο, ο Hegel δεν θίγει άμεσα το ζήτημα της πολιτικής οικονομίας ως αυτόνομης επιστήμης. Το ενδιαφέρον του όσον αφορά στην οικονομία επικεντρώνεται εδώ στη σχέση μεταξύ της συγκρότησης του σύγχρονου κράτους και της ολοένα αυξανόμενης σημασίας της οργάνωσης και διαχείρισης των οικονομικών από το κράτος. Η τελευταία λαμβάνει τη μορφή της συγκρότησης ενός ενιαίου φορολογικού συστήματος.⁴

Ο Hegel συλλαμβάνει τον νεωτερικό χαρακτήρα της σημασίας ενός ενιαίου φορολογικού συστήματος, καθώς επισημαίνει ότι η ανάγκη δημόσιας διαχείρισης των οικονομικών από μια κεντρική εξουσία αναπτύχθηκε με το ξεπέραςμα της φεουδαρχικής οργάνωσης του κράτους (W1/491). Είναι ενδεικτικό ότι, ενώ θεωρεί ως επουσιώδη για τη συγκρότηση του κράτους μια σειρά ζητημάτων όπως, μεταξύ άλλων, τη μορφή της εξουσίας (W1/491) και το βαθμό συμμετοχής των διαφόρων τάξεων σε αυτήν (W1/476), αντιλαμβάνεται ως συγκροτησιακό όρο της έννοιας του κράτους, εκτός βέβαια της κοινής άμυνας, την ύπαρξη ενός ενιαίου φορολογικού συστήματος (W1/497).

Παρά το γεγονός ότι, στο γραπτό αυτό, ο Hegel δεν έχει αναπτύξει μια έννοια του αντικείμενου της πολιτικής οικονομίας, το πρώιμο αυτό κείμενο είναι σημαντικό, για το παρόν επιχείρημα, για τους δύο ακόλουθους λόγους. Ο πρώτος είναι ότι ο Hegel, στο πλαίσιο μιας συζήτησης περί των δύο ακραίων αντιλήψεων που επικρατούν στη Γερμανία σε σχέση με την οικονομία (συγκεκριμένα: για τα δημοσιονομικά), επισημαίνει τη, σχεδόν, ολοκληρωτική έλλειψη ενδιαφέροντος των Γερμανών θεωρητικών για ζητήματα όπως ο τύπος της φορολογίας, το δημόσιο χρέος και γενικότερα το ζήτημα του εξορθολογισμού των οικονομικών από το

κράτος ζητήματα, όπως γράφει χαρακτηριστικά, «που σε άλλα κράτη απαιτούν την εξάσκηση των μεγαλύτερων ταλέντων και στα οποία κάθε λάθος έχει τις πιο φοβερές συνέπειες» (W1/492). Η διαπίστωση αυτή του Hegel προκαταλαμβάνει σε μεγάλο βαθμό τη μαρξική αποτίμηση περί της πρόσληψης της πολιτικής οικονομίας από τους Γερμανούς θεωρητικούς κατά την περίοδο αυτή. Όπως σημειώνει ο Marx στον Επίλογο της Β' έκδοσης του *Κεφαλαίου*, «στη Γερμανία η πολιτική οικονομία έμεινε ως τώρα ξένη επιστήμη» (K1/19). Στη βάση της εν λόγω διαπίστωσης μπορεί ίσως να εξηγηθεί και η στροφή του Hegel στις οικονομικές αναλύσεις κατά την περίοδο της Ιένας.⁵

Ο δεύτερος λόγος είναι ότι στο κείμενο αυτό γίνεται φανερή η μετατόπιση του Hegel από την πρώιμη ρομαντική κριτική στο κράτος-μηχανή, όπως αυτή διατυπώνεται στο νεανικό απόσπασμα με τίτλο *Το παλαιότερο πρόγραμμα συστήματος του γερμανικού ιδεαλισμού* (W1/234-6). Εδώ ο Hegel, σε συνεργασία με τους Schelling και Hölderlin, ταυτίζει την κριτική και απόρριψη του μηχανισμού με αυτήν του κράτους. Για το νεαρό Hegel, το κράτος δε μπορεί παρά να είναι μηχανή: «Συνεπώς πρέπει να προχωρήσουμε πέρα από το κράτος [...] διότι κάθε κράτος πρέπει να μεταχειρίζεται ελεύθερους ανθρώπους ως μηχανικά γρανάζια» (W1/234-5). Στο *Σύνταγμα της Γερμανίας* ο Hegel αναγνωρίζει πλέον την ανάγκη μιας σταθερής κυβέρνησης ως όρου της ελευθερίας του ατόμου (W1/572). Η κριτική στο κράτος-μηχανή αφορά στο μηχανικό χαρακτήρα του φηχτιανού κράτους, αποσυνδέεται, με άλλα λόγια, η έννοια του κράτους από την έννοια του μηχανισμού. Το γεγονός αυτό συμβαίνει παράλληλα με την αποφασιστική, όπως θα δούμε αργότερα, διάκριση μεταξύ του γενικού και υπέρτερου σιοπού του κράτους, την κοινή άμυνα, και των επιμέρους σιοπών των δρώντων-αστών, στους οποίους και αφήνεται η ανάπτυξη της οικονομικής πρωτοβουλίας.⁶

Είναι στο κείμενο για το *Φυσικό δίκαιο* στο οποίο ο Hegel αναπτύσσει για πρώτη φορά μια έννοια του αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας. Τούτο λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο μιας ανάλυσης για τις σχέσεις μεταξύ των λαών. Ο Hegel συλλαμβάνει τους λαούς ως ατομικότητες (W2/481), όπως θα κάνει αργότερα με τα κράτη στη *Φιλοσοφία του δικαίου* (§ 321), και μιλά για τη διπλή σχέση μεταξύ δύο τέτοιων ατομικότητων, την ειρήνη και τον πόλεμο. Ο πόλεμος εκφράζει τη στιγμή της αντίθεσης μεταξύ δύο λαών, ενώ στην ειρήνη εκφράζεται η αντίθεση στο εσωτερικό του ίδιου του κράτους (W2/481). Η εν λόγω αντίθεση, σε περίοδο ειρήνης, κάνει την εμφάνισή της μέσω των φυσικών αναγκών, της ικανοποίησής των, της συγκέντρωσης του πλούτου, δηλαδή μέσω ενός συστήματος γενικής αλληλεξάρτησης και αναγκαιότητας. Η επιστήμη που έχει ως αντικείμενό της το εν λόγω πεδίο είναι αυτή της πολιτικής οικονομίας.⁷

Τρεις είναι οι βασικές ιδέες που διατρέχουν το κείμενο για το *Φυσικό δίκαιο* και σχετίζονται με την οικονομία: α) Η αναγνώριση της σχετικής αυτονομίας της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας συμβαδίζει τρόπον τινά με την αυξανόμενη ενδυνάμωση των ιδιαίτερων συμφερόντων β) ο σχετικός χαρακτήρας του οικονομικού πεδίου και η θεματοποίησή του στη βάση μιας μηχανιστικής λογικής και γ) ο τύπος συνείδησης που αναπτύσσεται στους οικονομικά δρώντες, ο οποίος είναι τύπος ψευδούς συνείδησης.

Όσον αφορά στην αναγνώριση της σχετικής αυτονομίας της πολιτικής οικονομίας ως σύγχρονης επιστήμης, μπορούμε να πούμε ότι αυτή συμβαδίζει με την αυξανόμενη παραίτηση

από το νεανικό ιδεώδες περί της επαναθεμελίωσης της πολιτείας υπό αρχαιοελληνικούς όρους. Η τελευταία περίπτωση πρέπει να αποκλειστεί λόγω των σύγχρονων ιστορικών συνθηκών (ανάπτυξη του συστήματος της ατομικής ιδιοκτησίας). Σε όλο το κείμενο, είναι διάχυτη μια ένταση μεταξύ, αφ' ενός, της συνειδητοποίησης ότι μια τέτοια δυνατότητα είναι ιστορικά ανέφικτη και, αφ' ετέρου, του μη πλήρους αποχωρισμού του Hegel από το αρχαιοελληνικό ιδεώδες του πολιτεύεσθαι. Η ένταση αυτή φαίνεται να λύνεται εδώ υπέρ του νεανικού ιδεώδους, γεγονός που εμφανίζεται στην προτεινόμενη από τον Hegel ταξική συγκρότηση της κοινωνίας⁸ που λαμβάνει το σχήμα ενός οργανικού-ελεύθερου μέρους, τους πολίτες, και ενός ανόργανου-ανελεύθερου, τους αστούς. Η καταληκτική πρόταση του κειμένου είναι η πλέον ενδεικτική της ανωτέρω έντασης: Το οργανικό μέρος της κοινωνίας, προκειμένου να υπάρξει ως ελεύθερο, θυσιάζει ένα κομμάτι του εαυτού του υπέρ του ανόργανου μέρους (W2/530).⁹ Το ίδιο το απόλυτο ήθος συλλαμβάνεται ως μια συνεχής διαδικασία θέσης και άρσης του ανόργανου μέρους της πολιτείας. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι υπάρχει για την απόλυτη ηθικότητα μια πραγματικότητα, την οποία δεν μπορεί να υπερκεράσει (W2/488). Η αναγνώριση της πολιτικής οικονομίας ταυτίζεται, μπορούμε να πούμε, με ένα συμβιβασμό του Hegel με την ιστορική ανάπτυξη της δύναμης των ιδιαίτερων αστικών-οικονομικών συμφερόντων στην οποία πρέπει να παραχωρηθεί, από το ελεύθερο μέρος, ένα πεδίο για την ανάπτυξη της.¹⁰

Όσον αφορά στο σχετικό χαρακτηρισμό της οικονομίας, βρίσκουμε στο κείμενο μια σειρά διατυπώσεων, με πλέον καθοριστική από αυτές την ακόλουθη: «Δεν μπορούμε να μετατρέψουμε το σύστημα της απόκτησης και της κατοχής, τον πλούτο ενός έθνους [αναφορά στον τίτλο του έργου του A. Smith], ή μια ατομική δύναμη σε αυτό το σύστημα, είτε τη γεωργία είτε τη μανιφαντούρα και τα εργοστάσια είτε το εμπόριο, σε κάτι το *απροϊόθετο*» (W2/518, υπογράμμιση και αγκύλες Θ.Ν). Η εγγεληνή αυτή θέση μπορεί να ερμηνευτεί στο ότι το αντικείμενο «οικονομία» χρρίζει από τη φύση του μηχανιστικής εξήγησης. Το γεγονός ότι καμιά επιμέρους τάξη του οικονομικού πεδίου (αγρότες, εργάτες, έμποροι) δεν μπορεί να θεωρηθεί πρωταρχική πηγή-αίτια του πλούτου, αλλά ότι όλες μαζί αποτελούν ένα σύστημα, μια ολότητα προϋποτιθέμενων και συνεπώς σχετικών αιτιών, παραπέμπει ρητά στη βασική θέση του Hegel, όπως αυτή αναπτύσσεται αργότερα στην *Επιστήμη της λογικής*, και η οποία αφορά στη δομή του μηχανισμού. Στο μηχανισμό «η αιτιότητα του αντικειμένου είναι άμεσα μια μη πρωταρχικότητα» (W6/415). Η δομή του μηχανισμού αποτελεί στην εγγεληνή λογική μια δομή που αναφέρεται στο αντικείμενο ως ολότητα αναγκαίων-αιτιωδών σχέσεων. Με αυτή την έννοια, γράφει ο Hegel, ότι ο μηχανισμός αποτελεί την αλήθεια της αιτιώδους σχέσης (W6/414). Στην ανάλυση της κατηγορίας της αιτιότητας, ο Hegel δείχνει την κυκλική φύση της εξήγησης στη βάση της εν λόγω λογικής. Η αιτία, η οποία θεωρείται αρχικά ως ο πρωταρχικός και αυτόνομος παράγοντας της σχέσης, αποδεικνύεται, κατόπιν αναστοχασμού, ότι είναι και αποτέλεσμα, ένα τιθέμενο. Στη λογική του μηχανισμού η προαναφερθείσα κυκλικότητα αναφέρεται στο αντικείμενο ως ολότητα αναγκαίων σχέσεων.

Η τρίτη ιδέα που αναπτύσσει ο Hegel αναφέρεται στον τύπο συνείδησης των οικονομικά δρώντων ατόμων. Αυτό αναπτύσσεται από τον Hegel στο πλαίσιο μιας συζήτησης περί της σχέσης της απόλυτης σφαίρας, της πολιτικής, με τη σχετική σφαίρα της πολιτείας, την οικο-

νομία. Το γεγονός ότι το αντικείμενο «οικονομία» έχει σχετικό χαρακτήρα δεν σημαίνει ότι στερείται λογικότητας. Το λογικό, το απόλυτο, αντανάκλαται εντός του οικονομικού πεδίου ως διάνοια. Η οικονομία, λόγω του γεγονότος ότι αποτελεί το πεδίο στο οποίο το πραγματικό εμμένει, συγκροτείται ως σχετικά απόλυτη σφαίρα. Η σχέση του ανόργανου με το οργανικό, των αστών με τους πολίτες, είναι η αντανάκλαση εντός του ανόργανου της απόλυτα ηθικής ζωής (W2/488). Η ιδέα αυτή διατυπώνεται ήδη στην πρώτη δημοσιευμένη εργασία του Hegel με τίτλο *Η διαφορά των συστημάτων φιλοσοφίας του Fichte και του Schelling* (1801). Εδώ οι όροι της σχέσης είναι η διάνοια και ο λόγος. Ο Hegel καθορίζει διπλά την εν λόγω σχέση: Είναι, αφ' ενός, μια σχέση εντασιακή, ένας «αγώνας της διάνοιας με το λόγο» (W2/24) και, αφ' ετέρου, μια σχέση πλάνης κατά την οποία η διάνοια μιμείται το λόγο δίνοντας στον εαυτό της την επίφαση του λογικού (W2/21). Το απόλυτο επιδεικνύεται και στη σκοπιά του περατού, της οικονομίας, πλην όμως με στρεβλή μορφή. Η ελευθερία του ατόμου, όπως σημειώνει ο Hegel, είναι η μιμούμενη τον λόγο αρνητική αυτονομία (W2/499). Τη στρεβλή αντανάκλαση του απόλυτου ήθους στο πεδίο του περατού θεματοποιεί ο Hegel στο κείμενο για το *Φυσικό δίκαιο* μέσα από μια αισθητική ανάλυση της σχέσης οικονομίας και πολιτικής. Σχετική με το παρόν επιχείρημα είναι η ανάλυση του Hegel για τη σύγχρονη κωμωδία, και τούτο γιατί το πνεύμα της σύγχρονης κωμωδίας αναλογεί στον τύπο συνείδησης των οικονομικά ενεργών ατόμων. Συγκεκριμένα, στη σύγχρονη κωμωδία εκτίθεται η φάρσα της μοίρας και το στοιχείο της επίφασης (W2/499). Οι διαμάχες που προκύπτουν εμφανίζονται σοβαρές με βάση τη σκοπιά των δρώντων ενώ από τη σκοπιά του θεατή-παρατηρητή εμφανίζονται κωμικές (W2/498). Το κωμικό, συνεπώς, προϋποθέτει έναν εξωτερικό παρατηρητή (αληθινή συνείδηση που βλέπει το κωμικό) ο οποίος προβαίνει σε αξιολόγηση της δράσης των μετεχόντων (στρεβλή συνείδηση που βιώνει το κωμικό ως σοβαρό). Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Hegel, ακολουθώντας την ανάλυσή του για την οικονομία ως στρεβλή μορφή του απόλυτου ήθους, στη σύγχρονη κωμωδία παρουσιάζονται μόνο σκιές αυτοπροσδιορισμού και απολυτότητας (W2/496). Συνεπώς, ο τύπος συνείδησης των μετεχόντων τόσο στην οικονομία όσο και στη σύγχρονη κωμωδία είναι αυτός της ψευδούς συνείδησης. Αυτόν τον τύπο θα σχετίσει ο Hegel στις λογικές του αναλύσεις με τη δομή του μηχανισμού: «Ένας μηχανικός τρόπος σκέψης, μια μηχανική μνήμη, η συνήθεια, ένας μηχανικός τρόπος δράσης σηματοδοτούν την έλλειψη της ιδιάζουσας διείσδυσης και παρουσίας του πνεύματος σε ότι κατανοεί ή κάνει αυτό το πνεύμα. Παρ' όλο που ο θεωρητικός ή πρακτικός μηχανισμός του δεν μπορεί να λάβει χώρα δίχως τη δραστηριότητά του, δίχως ένα κίνητρο και μια συνείδηση, απουσιάζει από αυτό η ελευθερία της ατομικότητας» (W6/410). Η δομή του μηχανισμού είναι για τον Hegel η δομή, μεταξύ άλλων, της παραγωγής ψευδούς συνείδησης.

Έτσι, παρότι το γεγονός ότι στο κείμενο για το *Φυσικό δίκαιο*, ο Hegel δεν έχει ακόμα αναπτύξει μια πλήρη έννοια του μηχανισμού, ο τρόπος θεώρησης της οικονομίας μπορούμε να πούμε ότι γίνεται πάνω στη βάση περιεχομένων που στην *Επιστήμη της λογικής* αποτελούν συγκροτησιακά στοιχεία της έννοιας του μηχανισμού.

Ο εγγενής συσχετισμός του οικονομικού πεδίου με τη λογική του μηχανισμού στο πρώιμο αυτό κείμενο έχει μια σειρά συνεπειών. Η άμεση συνέπεια είναι ότι αποσυνδέεται οριστικά

η έννοια του κράτους από την έννοια του μηχανισμού. Το κράτος πρέπει να εννοιολογηθεί και με όρους οργανισμού-ιδέας, δηλαδή τελεολογίας, και όχι μόνο ως μηχανισμός, όχι μόνο ως μέσο προάσπισης των ιδιαίτερων συμφερόντων. Η ιδέα αυτή αναπτύσσεται στην πλήρη της μορφή στη *Φιλοσοφία του δικαίου* όπου το κράτος θεματοποιείται ως εσωτερικός σκοπός της κοινωνίας, όπου, με άλλα λόγια, το κράτος αποτελεί υποκείμενο που αναπαράγει τον εαυτό του (έννοια του κράτους ως αυτοσχετιζόμενου οργανισμού, § 259). Στο ώριμο έργο η αστική κοινωνία γίνεται αντιληπτή από τη σκοπιά του κράτους ως εντασιακή ολότητα οργανωμένων συμφερόντων, από την οποία όμως απουσιάζουν τα κριτήρια ιεράρχησης των επιμέρους σκοπών.¹¹ Η ιεράρχηση αυτή αποτελεί πολιτικό ζήτημα κατ' εξοχήν και συνδέεται με μια διαδικασία τελεολογοποίησης του κοινωνικο-οικονομικού μηχανισμού.¹²

Μια δεύτερη συνέπεια είναι ότι η αστική κοινωνία της *Φιλοσοφίας του δικαίου* εκτίθεται στη βάση της λογικής του μηχανισμού, οι πρώιμες δηλαδή αναλύσεις παραμένουν οριακές. Η έκθεση αυτή έχει ως αφηρητία της το χαρακτηριστικό για την κοινωνικοποίηση της διάνοιας μοτίβο, ότι το γενικό συμφέρον, «το συμφέρον της Ιδέας [...] δεν βρίσκεται στη συνείδηση αυτών των μελών της αστικής κοινωνίας» (§ 187), διότι το βασικό περιεχόμενο του ατόμου, ο σκοπός του, είναι το ιδιωτικό συμφέρον, ενώ ταυτόχρονα το γενικό αποτελεί το μέσο ικανοποίησης του ιδιωτικού. Εδώ όμως πρέπει να γίνει η ακόλουθη διευκρίνιση: Το γεγονός ότι ως πηγή της δράσης δεν λειτουργεί εδώ μια απλή μηχανική αιτία, αλλά ως τέτοια τίθεται ο επιμέρους σκοπός του κάθε ατόμου σημαίνει ότι, στο πεδίο του αντικειμενικού πνεύματος η δομή του μηχανισμού εμπεριέχεται σε μια δομή εξωτερικής τελεολογίας. Με αυτή την έννοια, η ανάπτυξη των στιγμών της αστικής κοινωνίας ανατρέχει και στη λογική της εξωτερικής τελεολογίας η οποία αφορά στη διαδικασία πραγματοποίησης σχετικών σκοπών. Η διαδικασία αυτή «αναφέρεται στη λογική του μηχανισμού, μόνο που τώρα η λογική αυτή βρίσκεται κάτω από την κυριαρχία του σκοπού» (W6/452). Η δράση των ατόμων στο πλαίσιο του συστήματος των αναγκών είναι συνεπώς μηχανική, όχι όμως με την έννοια ότι η δράση τους χαρακτηρίζεται από την απουσία συνείδησης, αλλά με την έννοια της εσφαλμένης συνείδησης. Η μη αναγνώριση από την πλευρά της συνείδησης του γενικού, την θέτει απλά υπό καθεστώς πλάνης: «Αλλά μια σχέση προβάλλει τώρα όπου το επιμέρους είναι η προσδιοριστική μου αρχή και ο προσδιορισμός του ήθους [ενν. της οικογένειας] υπερβαίνεται. Αλλά βρίσκομαι στην πραγματικότητα κάτω από μια παρανόηση, διότι ενώ πιστεύω ότι εμμένω στο επιμέρους, το γενικό και η αναγκαιότητα της διαπλοκής παραμένουν παρ' όλα αυτά το ουσιώδες και το πρωταρχικό: Είμαι συνεπώς ολότελα στο επίπεδο της επίφασης» (§ 181 Z, μτφρ. Θ.Ν). Αυτό σημαίνει ότι όσο τα άτομα παραμένουν προσκολλημένα στο στενό ατομικό τους οριζόντα, η γενίκευση του τελευταίου λαμβάνει το χαρακτήρα της αναγκαιότητας. Η μετατόπιση στη σφαίρα της ελευθερίας προϋποθέτει ότι τα άτομα συμπεριλαμβάνουν στον αναστοχασμό τους και τη δράση τους σκοπιές του αντικειμένου που υπερβαίνουν τον στενό οριζόντά τους. Η εν λόγω μετατόπιση μπορούμε να πούμε ότι είναι αναγκαία, δηλαδή η ελευθερία είναι αναγκαία, καθώς επιβάλλεται, τρόπον τινά, από την ίδια τη διαδικασία κοινωνικοποίησης του συστήματος των αναγκών.¹³ Συγκεκριμένα, ως βασική αρχή διαμεσολάβησης της μηχανιστικής ολότητας αναπτύσσει ο Hegel την αρχή της επικοινωνίας (Mitteilung), η οποία αφορά σε ένα γενικό περιε-

χόμενο και επιτρέπει τη σχέση μεταξύ των αντικειμένων της ολότητας δίχως να απαιτεί μετάβαση σε αντίθετο προσδιορισμό, δηλαδή η ιδιαιτερότητα του κάθε επιμέρους αντικειμένου διατηρείται (W6/415-6). Το πλέγμα των σχέσεων που αναπτύσσεται με αυτόν τον τρόπο μεταξύ των επιμέρους αντικειμένων έχει ως αποτέλεσμα την ανόρθωση του επιμέρους στο γενικό, μέσω της επικοινωνίας του γενικού περιεχομένου. Στην αστική κοινωνία μια τέτοιου είδους γενίκευση της σκοπιάς της ιδιαιτερότητας επιβάλλεται ουσιαστικά στα άτομα από την αντικειμενικότητα του συστήματος των αναγκών ως διαδικασία επικοινωνίας μέσω των ανταλλακτικών σχέσεων. Το γεγονός ότι κάθε άτομο προσανατολίζεται μέσω της ανταλλαγής προς τους άλλους συνιστά εδώ την επιβολή της γενικότητας: «Αποκτώ από άλλους τα μέσα της ικανοποίησης και πρέπει ως εκ τούτου να αποδεχθώ και τη γνώμη τους» (§ 192 Z). Η επικοινωνία λαμβάνει συνεπώς και τη μορφή της ικανότητας σχηματισμού γενικών λογικών παραστάσεων. Από την άλλη μεριά, η διατήρηση της ιδιαιτερότητας οφείλεται σε μια διαδικασία διανομής (Verteilung) του περιεχομένου, όπου κάθε επιμέρους αντικείμενο της μηχανιστικής ολότητας λαμβάνει μόνο ένα μερίδιο του γενικού αυτού περιεχομένου (W6/417). Η διανομή αυτή, που σχετίζεται με τη συγκρότηση της προσδιορισμένης ιδιαιτερότητας,¹⁴ αναφέρεται τόσο στη δυνατότητα συμμετοχής του κάθε ατόμου στις γενικές κτήσεις της κοινωνίας (η έννοια Vermögen ως γενική περιουσία της κοινωνίας, § 199), όσο και στην αναγκαιότητα περιορισμού του κάθε ατόμου σε μια συγκεκριμένη τάξη. Συνεπώς η γενίκευση και η ιδιαιτεροποίηση μπορούμε να πούμε ότι αποτελούν μια ενιαία διαδικασία που λαμβάνει χώρα μέσω της δομής του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας (§ 197 και W6/417 για τη λογική ανάπτυξη αυτής της ιδέας). Η δράση των ατόμων παραμένει στο επίπεδο κοινωνικοποίησης μέσω των αναγκών και του καταμερισμού της εργασίας μηχανική, στο επίπεδο δηλαδή που δεν έχει τεθεί ακόμα το νομικό πλαίσιο που καθορίζει τα νόμιμα όρια ανάπτυξης της ιδιαιτερότητας. Με τη θέση του δικαίου ως νόμου, με τη θέση του ως μέσου αναπαραγωγής της ολότητας, έχουμε τη μετατόπιση ως προς τα συνειδησιακά περιεχόμενα των δρώντων. Αυτό οφείλεται στο ότι τα άτομα έχουν πλέον την ικανότητα να γνωρίζουν το πλαίσιο που διαμεσολαβεί τη διαδικασία της αναπαραγωγής (δημοσιότητα του νόμου, § 210). Η μετατόπιση αυτή σηματοδοτεί λογικά τη μετάβαση από την τυφλή στην «ελεύθερη αναγκαιότητα» (W6/427) και τούτο διότι ο Hegel συνδέει την έννοια του νόμου με την έννοια του ελεύθερου μηχανισμού: «Μόνον ο ελεύθερος μηχανισμός έχει ένα νόμο» (W6/427).

Η τρίτη και τελευταία συνέπεια του εγγενούς συσχετισμού του οικονομικού πεδίου με τη λογική του μηχανισμού είναι, μπορούμε να πούμε, επιστημολογική. Η εσωτερική τελεολογία τόσο του μηχανισμού όσο και της οικονομίας, που απορρέει από την εξέτασή τους ως δομών αυτών καθ' εαυτών, είναι ότι δείχνουν πέρα από τον εαυτό τους. Οι δομές αυτές, με άλλα λόγια, δεν συγκροτούνται ως υποκείμενο.¹⁵ Το γεγονός ότι ο Hegel δεν διακρίνει δομή υποκείμενου στο οικονομικό πεδίο, όπως θα κάνει αργότερα η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας με την εργασία και την αλλοτριωμένη της μορφή, δηλαδή το κεφάλαιο, μπορεί να εξηγηθεί από ιστορική σκοπιά ως αποτέλεσμα της οικονομικής καθυστέρησης της Γερμανίας. Τούτο έχει όμως ως συνέπεια το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας, όπως και το αντικείμενο των θετικών επιστημών στη λογική, να ιεραρχείται ως κατώτερο από αυτό μιας θεωρίας του κρά-

τους και η μεταξύ τους σχέση να δομείται ως σχέση μεταξύ ιδιαίτερου και γενικού αντικειμένου. Όπως καμιά επιμέρους τάξη του οικονομικού πεδίου δε μπορεί να θεωρηθεί ως πρωταρχική αιτία παραγωγής του πλούτου, διότι όλες παράγουν μια επιμέρους σκοπιά του, με τον ίδιο τρόπο καμιά επιστήμη, πλην της φιλοσοφίας, δεν μπορεί να έχει νόμιμη πρόσληψη του αντικειμένου εν γένει. Η εγγεληνή φιλοσοφία στη μορφή της *Επιστήμης της λογικής* είναι η μόνη καθαρή, δηλαδή απροϋπόθετη επιστήμη. Στη λογική ανάλυση της έννοιας της αντικειμενικότητας ο Hegel αναπτύσσει μια διπλή έννοια του αντικειμένου. Με την πρώτη του σημασία, το αντικείμενο «υποδηλώνει ένα αντικείμενο γενικά για κάθε ενδιαφέρον ή δραστηριότητα του υποκειμένου» (W6/408). Με τη δεύτερη όμως σημασία του, το αντικείμενο «σημαίνει αυτό το οποίο είναι *αυτό καθ' εαυτό*, ελεύθερο από κάθε όριο και αντίθεση» (στο ίδιο). Προκύπτει συνεπώς ένας καταμερισμός στο εσωτερικό της έννοιας της επιστήμης, καταμερισμός ο οποίος βασίζεται τόσο στα αντικείμενα των διαφόρων επιστημών όσο και στις μεθόδους θεώρησής τους. Ο καταμερισμός αυτός εκτίθεται στη λογική μέσα από τις αναλύσεις του Hegel σε δύο σημεία: σε σχέση με τα αντικείμενα (λογική της αντικειμενικότητας, W6/402 κ.έ) οι επιστήμες διαχωρίζονται σε θετικές-περατές επιστήμες (μηχανισμός-χημισμός-εξωτερική τελεολογία) και την άπειρη επιστήμη (εγγεληνή λογική-εσωτερική τελεολογία), ενώ σε σχέση με τις μεθόδους (λογική της Ιδέας-Ιδέα της γνώσης) ο Hegel εκθέτει αρχικά τα μεθοδικά εργαλεία των θετικών επιστημών (ορισμός, διάκριση, αξίωμα, θεώρημα) και ως ανώτερη μεθοδική αρχή την ίδια τη διαλεκτική μέθοδο (Απόλυτη Ιδέα). Ο καταμερισμός αυτός, για το πεδίο του αντικειμενικού πνεύματος, σημαίνει ότι η πολιτική οικονομία πρέπει να αναπτυχθεί όχι ως αυτόνομη επιστήμη αλλά ως ένα ιδιαίτερο αντικείμενο στο εσωτερικό μιας θεωρίας του κράτους. Το γεγονός ότι στον καταμερισμό των γνωστικών δυνάμεων μεταξύ της εποπτείας, της διάνοιας και του λόγου ο Hegel της *Φιλοσοφία του δικαίου* αποδίδει την επιστήμη της πολιτικής οικονομίας στην αρμοδιότητα της διάνοιας έχει την ακριβή σημασία ότι αυτή αποτελεί ιδιαίτερη επιστήμη: «Η ανάπτυξη της αναδεικνύει την ενδιαφέρουσα πορεία, πώς η σκέψη (βλ. Smith, Say, Ricardo) από το άπειρο πλήθος των λεπτομερειών που βρίσκονται μπροστά της, ανακαλύπτει τις απλές αρχές του πράγματος, τη διάνοια που είναι εντός του δραστήρια και το κυβερνά» (§189 A). Το γεγονός αυτό σημαίνει παράλληλα, ότι παρά τη θετική αποτίμηση της πολιτικής οικονομίας από τον Hegel («μιας επιστήμης που αποτελεί τιμή για τη σκέψη», στο ίδιο Z), μπορούμε να βρούμε στοιχεία μιας κριτικής της πολιτικής οικονομίας τα οποία αναπτύσσει ο Hegel ως πολιτικά στοιχεία, ως στοιχεία που υπερβαίνουν τον σχετικό, ιδιαίτερο χαρακτήρα της οικονομίας.

ΘΕΣΜΟΙ, ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ, ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Παρά τις όποιες σημαντικές διαφορές τους, οι οποίες αφορούν πρωτίστως στην ταξική συγκρότηση της κοινωνίας και στην έννοια του πολέμου και οι οποίες θα αναλυθούν παρακάτω, ο τυπικός χαρακτήρας του νόμου αποτελεί μια αντίληψη που διατρέχει από κοινού τόσο το κείμενο για το *Φυσικό δίκαιο*, όσο και τη *Φιλοσοφία του δικαίου*. Στο πρώιμο κείμενο αυτό

γίνεται εμφανές λόγω του ότι η στρεβλή αντανάκλαση του απόλυτου στη σφαίρα της οικονομίας αφορά και στη σφαίρα του δικαίου: Η τελευταία δεν εκφράζει μια απόλυτη αλλά μια τυπική γενικότητα (W2/484).¹⁶ Σύμφωνα με τον Hegel, το δίκαιο έχει ως σκοπό του, κατά πρώτο λόγο, να προσδιορίσει τους βαθμούς ανισότητας που προκαλεί η ανάπτυξη του οικονομικού και, κατά δεύτερο λόγο, να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο κάτι τόσο ζωντανό και εσωτερικό μετατρέπεται σε κάτι αντικειμενικό και εξωτερικό, με άλλα λόγια, τη διαδικασία αλλοτρίωσης που ενέχει το οικονομικό πεδίο (στο ίδιο). Ειδικότερα, όσον αφορά στον προσδιορισμό της ανισότητας, το δίκαιο βρίσκει το όριο του λόγω της ασυμμετρίας που συναντά. Τούτο σημαίνει ότι δεν υπάρχει ένας περιεχομενικός προσδιορισμός στη σφαίρα της οικονομίας ο οποίος θα μπορούσε να λειτουργήσει ως μέτρο συγκρισιμότητας, όπως, π.χ., στη μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας η αφηρημένη εργασία ως αξιακή ουσία και μέτρο του αξιακού μεγέθους, αλλά ότι το ίδιο το δίκαιο καλείται να παίξει αυτόν το ρόλο. Συνεπώς, συμπεραίνει ο Hegel, το κριτήριο του δικαίου είναι τυπικό: Κάποια απόφαση πρέπει να τεθεί, η οποία όμως δεν γίνεται σύμφωνα με την αληθινή, απόλυτη δικαιοσύνη και ηθικότητα (W2/484-5). Το γεγονός ότι νέοι νόμοι πρέπει να προστίθενται στους ήδη υπάρχοντες δεν κάνει τη νομοθεσία να πλησιάζει στο σκοπό της, αλλά δηλώνει την επικράτηση της τυπικής πλευράς της ολοένα αναπτυσσόμενης καλλιέργειας (Bildung, W2/486. Πρβλ. § 209). Η ανάλυση αυτή προκαταλαμβάνει σε μεγάλο βαθμό τις αναλύσεις της *Φιλοσοφίας του δικαίου* για τον τυπικό χαρακτήρα του νόμου. Η διαφορά με το πρώιμο κείμενο συνίσταται ότι εδώ ο μη απόλυτος χαρακτήρας του νόμου χρησιμοποιείται από τους ιστορικούς ως επιχείρημα προκειμένου να αρνηθούν την αναγκαιότητα δημιουργίας νομικών κώδικα. Ο Hegel θεωρεί ότι η άρνηση αυτή αποτελεί κυρίως «*γερμανική αρρώστεια*» και υπερασπίζεται την ανάγκη της κωδικοποίησης του δικαίου θεωρώντας ότι «*η διηρηκής προσέγγιση [στην ολοκλήρωση]*» είναι χαρακτηριστικό του γενικού της διάνοιας σε αντίθεση με το γενικό του λόγου (§ 216 A).

Ο Hegel εμμένει και στη *Φιλοσοφία του δικαίου* στην πρώιμη αντίληψή του για τον τυπικό χαρακτήρα του νόμου. Τούτο φαίνεται στο ότι μοναδικό περιεχόμενο του τελευταίου αποτελεί η «προστασία της ιδιοκτησίας» και των συμβολαίων. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Hegel, με τη θέση του δικαίου ως νόμου εκφράζεται «*η γενικότητα της ελευθερίας* μόνον σε αφαιρετική μορφή και, έτσι, *ως δικαίωμα της ιδιοκτησίας*» (§ 208). Το ότι με τη θέση του δικαίου ως νόμου επιβάλλεται η έννοια της ισότητας υπό τη μορφή της τυπικής ισονομίας έχει ήδη προκαταληφθεί από τον Hegel στις αφηρητικές αναλύσεις του αφηρημένου δικαίου, προκειμένου να συγκροτηθεί η κατηγορία της ιδιοκτησίας (§ 49 A). Στο επίπεδο της αστικής κοινωνίας τούτο έχει ως αποτέλεσμα το ζήτημα της ικανοποίησης των αναγκών να τίθεται εκτός δικαιοδοσίας του νόμου. Από λογική άποψη, δίκαιο είναι να αυτοαναίρεείται η ιδιαιτερότητα.¹⁷ Στο πεδίο του αντικειμενικού πνεύματος η εν λόγω αυτοαναίρεση λαμβάνει το χαρακτήρα της ικανοποίησης των αναγκών: «*Η Ιδιαιτερότητα δι' εαυτήν [...] καταστρέφει μέσω των απολαύσεων της τον εαυτό της και την ουσιώδη έννοιά της*» (§ 185).¹⁸ Όσο όμως η ικανοποίηση των αναγκών παραμένει ένα τυχαίο γεγονός, τότε η άρση της τυχαιότητας, η οποία διαφεύγει του νομικού πλαισίου και αναπαράγεται μέσω αυτού, ανατίθεται σε θεσμικές δράσεις που υπερβαίνουν τον τυπικό χαρακτήρα της ισονομίας και οι οποίες φαίνεται να θεμελιώνονται σε μια

περιεχομενική έννοια δικαιοσύνης. Έτσι, παρά το γεγονός ότι «για το δίκαιο ως τέτοιο η ευημερία είναι κάτι εξωτερικό», ο Hegel αξιώνει ότι οφείλει να πραγματώνεται ως δίκαιο (§ 229 Z). Δίκαιο είναι η προστασία της ιδιοκτησίας, όπως επίσης δίκαιο είναι να ικανοποιούνται οι ανάγκες. Οι δύο αυτές στιγμές πρέπει μάλιστα να πληρούνται ταυτόχρονα.

Η εν λόγω αξίωση σημαίνει, από τη μια μεριά, ότι η εγγεληνή ανάλυση αναγνωρίζει πως η αγορά αποτελεί ανεπαρκή μηχανισμό ικανοποίησης των αναγκών. Από την άλλη μεριά, η αναζήτηση λύσεων, εκτός της αγοράς, που σχετίζονται με το ζήτημα των αναγκών, οφείλεται στο γεγονός ότι η απρόσκοπτη λειτουργία της διαδικασίας της κοινωνικής αναπαραγωγής αποτελεί αξία η οποία πρέπει να τύχει προστασίας (§ 235). Η εγγεληνή ανάλυση στρέφεται σε δύο λύσεις, μία εξωτερικού και μια εσωτερικού τύπου. Η πρώτη αναφέρεται στη δημιουργία αποικιών (§ 246). Τούτο προϋποθέτει την αντίληψη ότι η αστική κοινωνία, παρά το περίσσειμα πλούτου της δεν είναι αρκετά πλούσια (§ 245). Από μεθοδολογική άποψη, η λύση αυτή φαίνεται να αποτελεί μια παλινδρόμηση στην ανάπτυξη των κατηγοριών διότι αντί η ανάπτυξη να κινηθεί προς το ουσιώδες, προς το κράτος, έχει σαν αποτέλεσμα «την ικανότητα επιστροφής στην αρχή του οικογενειακού βίου» σε μια νέα χώρα (§ 248).¹⁹ Τον προβληματικό χαρακτήρα αυτής της λύσης, η οποία προλαμβάνει, εν μέρει, την αναγκαιότητα δημιουργίας της παγκόσμιας αγοράς ως συνέπειας της κίνησης του κεφαλαίου, και η οποία έχει εξάλλου και ένα πραγματολογικό χωρικό όριο, έχει αναγνωρίσει και ο ίδιος ο Hegel στις αναλύσεις της *Φιλοσοφίας της ιστορίας* για την Αμερική. Εδώ ο Hegel θεωρεί ότι η αναγκαιότητα ενός αληθινού, μη εργαλειοποιημένου, κράτους προκύπτει υπό τον όρο της ύπαρξης μιας πραγματικής ταξικής διαφοράς. «Αλλά αυτή η ένταση, συνεχίζει ο Hegel, δεν απειλεί την Αμερική γιατί έχει αφήσει ανοιχτή [...] τη διέξοδο της αποικιοποίησης [...] χάρη σε αυτό το μέσο εξαφανίζεται η κύρια πηγή της δυσαρέσκειας» (W12/113). Με αυτή την έννοια, η λύση της δημιουργίας των αποικιών αποτελεί μάλλον μετάθεση του προβλήματος παρά λύση του.²⁰ Το πρόβλημα της ικανοποίησης των αναγκών στην εγχώρια αγορά αναστέλλεται προσωρινά με την επέκταση σε μια εξωτερική αγορά, η οποία με τη σειρά της απελευθερώνεται κάποια στιγμή από τη μητρόπολη (§ 248 Z) και γίνεται η ίδια εγχώρια αγορά κ.ο.κ. Υπάρχει συνεπώς μια τάση κακού απείρου σε αυτήν τη λύση.

Η δεύτερη λύση αναφέρεται στην ανάπτυξη δράσεων μέσω της δημιουργίας θεσμών όπως η αστυνομία (Polizei) και το σωματείο. Και οι δύο αυτοί θεσμοί, από μεθοδολογική άποψη, αποτελούν διαμεσολαβήσεις μεταξύ του επιμέρους ατομικού σκοπού του δρώντα της αστικής κοινωνίας και του γενικού σκοπού του κράτους, επέχουν, έτσι, μια ενδιάμεση θέση στην ιεραρχία των σκοπών. Τούτο φαίνεται στο ότι και οι δύο αυτοί θεσμοί επιδιώκουν την προώθηση κοινών σκοπών, αποτελούν, με άλλα λόγια, ενδιάμεσες ανορθώσεις του επιμέρους ατομικού σκοπού (§ 232 για αστυνομία και § 254 για σωματείο).²¹ Όσον αφορά στο θεσμό του σωματείου, η ανάπτυξη του σηματοδοτεί την επιστροφή του κοινωνικά ηθικού στην αστική κοινωνία (§ 249). Είναι ενδεικτικό ότι η σωματειακή οργάνωση χαρακτηρίζει αποκλειστικά την αναστοχαστική τάξη, την τάξη της οποίας τα μέλη εκφράζουν την αντίθεση μεταξύ του πλούτου και της φτώχειας (κεφάλαιο, εργατική τάξη και εμπόριο). Ο θεσμός του σωματείου καλείται στην εγγεληνή ανάπτυξη να παίζει το ρόλο μιας δεύτερης οικογένειας εντός του ευρύτερου κοινωνι-

κού πλαισίου, αποτελεί, με άλλα λόγια, θεσμό έκφρασης κοινωνικής αλληλεγγύης: «Στο σωματείο, η βοήθεια που απευθύνεται στην ένδεια χάνει το συγκυριακό της χαρακτήρα και την ταπείνωση που αδίκως συνδυάζεται με αυτήν· επίσης ο πλούτος, όταν εκτελεί το καθήκον του απέναντι στον συνεταιρισμό, χάνει την υπεροψία που γεννιέται στους κατόχους του και το φθόνο που προκαλεί στους υπολοίπους» (§ 253 Α). Παρατηρούμε εδώ ότι μέσω του σωματείου έχουμε εκ νέου επιστροφή στο κριτήριο της οικογένειας, η οποία όμως επιτυγχάνεται εντός και όχι εκτός κοινωνίας όπως με τις αποικίες. Στην περίπτωση αυτή δεν μπορεί να γίνει λόγος, από μεθοδολογική άποψη, για παλινδρόμηση των κατηγοριών, διότι το σωματείο ως μεσολάβηση εντείνει περιεχομενικά την έννοια του σκοπού (μετάβαση από ατομικό σε κοινό σκοπό με κατεύθυνση προς το ουσιώδες).

Όσον αφορά στο θεσμό της αστυνομίας, σε αυτόν ανατίθενται μια σειρά από λειτουργίες (§ 236 και Α, Ζ), οι βασικότερες από τις οποίες είναι : α) η προστασία της ιδιοκτησίας και των συμβολαίων που σχετίζονται με αυτήν (§ 232) και β) η προστασία των όρων της κοινωνικής αναπαραγωγής (§ 235). Σε σχέση με την πρώτη της λειτουργία, η αστυνομία αποτελεί αυτό που σήμερα ονομάζουμε αστυνομία. Έργο της είναι να άρει την τυχαιότητα της αυθαίρετης βούλησης που ειδηλώνεται ως ακύρωση του νόμου. Με αυτή την έννοια, η αστυνομία σχετίζεται με κάθε φαινόμενο παραβατικότητας του νόμου και με την προσαγωγή στο νόμο των ατόμων που πλήττουν την αστική και ποινική δικαιοσύνη (§ 233). Από την άλλη μεριά, υπό την πιο ευρεία της έννοια, η δράση της αστυνομίας κατευθύνεται προς της άρση της τυχαιότητας που σχετίζεται με το πρόβλημα της ικανοποίησης ή μη των αναγκών. Η εγγεληνή ανάπτυξη αναγνωρίζει σε αυτό το σημείο ότι μια σειρά καθ' εαυτό νόμιμων δράσεων, οι οποίες σχετίζονται με «την ιδιωτική χρήση της ιδιοκτησίας», είναι δυνατόν να προκαλέσουν μη αναμενόμενα αποτελέσματα τα οποία θίγουν επιμέρους σφαίρες του κοινωνικού και απειλούν την κοινωνική συνοχή λόγω του ότι διαφεύγουν από τον έλεγχο των δρώντων (§ 232).

Στην ανάπτυξη της κατηγορίας της Αστυνομίας μπορούμε να πούμε ότι εγγράφεται η ένταση μεταξύ της ιδιωτικής (ατομική ιδιοκτησία) και της κοινωνικής αρχής (όροι της κοινωνικής αναπαραγωγής).²² Το ζήτημα της σύγκρουσης μεταξύ των δικαιωμάτων της ιδιοκτησίας και της ευημερίας έχει ήδη απασχολήσει την εγγεληνή ανάπτυξη στις αφηρημένες σφαίρες του δικαίου και της υποκειμενικής ηθικής. Συγκεκριμένα, στη σφαίρα της ηθικής, ο Hegel αναπτύσσει το δίκαιο της ανάγκης (Notrecht), το οποίο αφορά στην περίπτωση του κινδύνου κινδύνου όπου μπορεί να περιέλθει ένα άτομο λόγω του γεγονότος ότι είναι μη ιδιοκτήτης (§ 127). Στην περίπτωση αυτή ο Hegel θεωρεί ότι η άρση μιας νόμιμης ιδιοκτησίας είναι προτιμότερη από την ολική άρση των δικαιωμάτων του μη ιδιοκτήτη η οποία προκύπτει λόγω του κινδύνου επιβίωσης. Με τη μετάβαση στην αστική κοινωνία, η σύγκρουση αυτή αποκτά σταθερότερο χαρακτήρα, καθώς ενυπάρχει ως μόνιμη τάση στην κοινωνία. Η ένταση αυτή βρισκεί την έκφρασή της στην αστυνομία, λόγω του γεγονότος ότι η τελευταία, υπό τη στενή της σημασία ως αστυνομία, οφείλει να προστατεύει τυχόν παραβάσεις κατά της ιδιοκτησίας ενώ, με την ευρεία της έννοια, οφείλει να παρεμποδίζει την ανάπτυξη του φαινομένου της φτώχειας, η οποία όμως οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο σύστημα της ατομικής ιδιοκτησίας. Έτσι, η αστυνομία επεμβαίνει και προς τις δύο κατευθύνσεις προκειμένου να επιβάλλει μια *«εξωτερική οργάνω-*

νωση και θεσμικό πλαίσιο για τη διαφύλαξη και ασφάλεια του πλήθους των ιδιαίτερων σκοπών και συμφερόντων» (§ 249).

Η έννοια της τάξης ως οργάνωσης (Ordnung), που σχετίζεται και με τις δύο βασικές λειτουργίες της αστυνομίας, έχει αναλυθεί από τον Hegel στη λογική ανάπτυξη της έννοιας του μηχανισμού. Ενώ όμως στη λογική ανάπτυξη έχουμε τη μετάβαση από την έννοια της οργάνωσης στην έννοια του νόμου, στη νομικο-πολιτική έκθεση η μετάβαση αυτή αντιστρέφεται (από το νόμο στην οργάνωση).²³ Πρόκειται για μια κίνηση που λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό της μηχανιστικής ολότητας. Λογικά, η έννοια της οργάνωσης αναφέρεται σε μια εξωτερικού τύπου σχέση των αντικειμένων του μηχανισμού, η οποία έχει ρυθμιστικό χαρακτήρα. Η μετάβαση στο νόμο, στην ελεύθερη αναγκαιότητα, σηματοδοτεί τη μετατόπιση από μια ασθενή κανονιστικότητα στην εσωτερική φύση του αντικειμένου: «Η οργάνωση, η οποία είναι απλά ο εξωτερικός προσδιορισμός των αντικειμένων, μεταβαίνει στον προσδιορισμό που είναι εμμενής και αντικειμενικός· αυτός είναι ο νόμος» (W6/426). Όσον αφορά στη λειτουργία της προστασίας της ιδιοκτησίας, είναι φανερό ότι η αστυνομία αποτελεί όρο για την επιβολή της έννομης τάξης. Όσον αφορά όμως στο ζήτημα της ικανοποίησης των αναγκών, μπορεί να τεθεί το ερώτημα εάν ήταν δυνατόν να αναπτυχθεί μια έννοια του νόμου, η οποία δεν θα απέκλειε το ζήτημα των αναγκών. Η εγγεληνή ανάπτυξη, λόγω του ότι θεωρεί πως δεν υπάρχει κάποιο ασφαλές περιεχομενικό κριτήριο στο πεδίο της οικονομίας, στρέφεται, όπως είδαμε σε πολιτικές αντιμετώπισης του ζητήματος της ικανοποίησης των αναγκών (αποικίες και θεσμούς). Η αντιστροφή, συνεπώς, όσον αφορά στη λειτουργία της αστυνομίας σε σχέση με τις ανάγκες, φαίνεται να λαμβάνει χώρα λόγω του ότι ένας εξωτερικός του νόμου θεσμός καλείται να οργάνώσει ένα πεδίο, του οποίου η αταξία οφείλεται εν πολλοίς στην επιβολή του νόμου.

Στο πρώιμο εγγεληνό έργο, στο οποίο δεν έχει ακόμα αναπτυχθεί ένα θεσμικό πλαίσιο αντιμετώπισης του ζητήματος της ικανοποίησης των αναγκών, ο Hegel στρέφει το ενδιαφέρον του σε δύο τύπου λύσεις ως κύρια μέσα αναχαίτισης του συστήματος της οικονομίας και της πλήρους αυτονόμησής του: το φόρο και τον πόλεμο (W2/483).²⁴ Και οι δύο αυτές έννοιες διέπονται από αρχές δικαιοσύνης οι οποίες υπερβαίνουν τον τυπικό χαρακτήρα της ισονομίας. Οι έννοιες αυτές μπορούν να προσεγγιστούν ως μερική και ολική άρση της αρχής της ατομικής ιδιοκτησίας αντίστοιχα.

Η έννοια του φόρου αναπτύσσεται, μάλλον για πρώτη φορά, στο κείμενο για το *Σύνταγμα της Γερμανίας*. Εδώ, την εγγεληνή ανάπτυξη της έννοιας του φόρου διέπουν δύο αρχές. Η πρώτη είναι η αρχή της αναλογικής φορολόγησης των εισοδημάτων. Θεμέλιο της συγκρότησης του σύγχρονου κράτους αποτελεί η ανισότητα των τάξεων, ανισότητα πάνω στην οποία βασίζεται και η ανισοκατανομή των φόρων (W1/476). Η δεύτερη αρχή σχετίζεται με μια ιδέα, της οποίας την πλήρη μορφή θα αναπτύξει ο Hegel στη *Φιλοσοφία του δικαίου* (§ 30), αυτήν της ιεραρχίας του δικαίου. Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, το δίκαιο του κράτους είναι υπέρτερο από όλα τα άλλα επιμέρους δίκαια (W1/538). Υπό αυτή την έννοια, το κράτος δεν μπορεί να επιτρέψει στην πλήρη τους έκταση την άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων (με τη γλώσσα της *Φιλοσοφίας του δικαίου*, το κάθε δίκαιο βρίσκει το όριο του σε ένα ανώτερο δίκαιο). Η εγγεληνή αυτή ιδέα της ιεραρχίας του δικαίου αναφέρεται και αφορά πρωτίστως, στο *Σύνταγμα της Γερ-*

μανίας, στο δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας. Υπό αυτό το πρίσμα, η έννοια του φόρου θεματοποιείται ως μορφή σχετικοποίησης της ατομικής ιδιοκτησίας (W1/538).

Η ιδέα του φόρου ως μερική άρση της αρχής της ατομικής ιδιοκτησίας εξειδικεύεται περισσότερο στο σύγχρονο με το *Φυσικό δίκαιο* κείμενο με τίτλο *Σύστημα της ηθικότητας*. Εδώ η έννοια του φόρου εισάγεται ως κύριο μέσο της κυβέρνησης για την άμβλυση των αντιθέσεων που δημιουργούνται από τις σχέσεις ιδιοκτησίας (SEL/171). Η εν λόγω εισαγωγή γίνεται μάλιστα με τέτοιο τρόπο ώστε ο φόρος να θεωρείται ως μέσο παρεμποδισμού της επίτευξης υψηλών κερδών (SEL/171-2). Η θεώρηση αυτή συνδέεται με την παρατήρηση του Hegel περί της συγκρότησης της αστικής κοινωνίας στη βάση της σχέσης της κυριαρχίας και της υποτέλειας, η οποία αποτελεί το πρότυπο, τρόπον τινά, των προ-αστικών, φυσικών σχέσεων και η εξάλειψη της οποίας αποτελεί όρο για τη μετάβαση στην αστική κοινωνία. Ενδεικτικό είναι ότι, στο κείμενο αυτό, ο Hegel αναπτύσσει τη σχέση κυριαρχίας και υποτέλειας με όρους πλεονάσματος. Ο κύριος έχει στην κατοχή του ένα πλεόνασμα, το οποίο από τη σκοπιά των αναγκών είναι αναγκαίο, και το οποίο στερείται ο υποτέλης (SEL/126). Στην αστική κοινωνία η σχέση αυτή εμφανίζεται εκ νέου, με τη διαφορά όμως ότι εδώ αναπτύσσεται ως απρόσωπη. Αφορά, με άλλα λόγια, σε ταξικές διαίρεσεις εντός της τάξης της τιμής, όπως αποκαλεί εδώ ο Hegel την αναστοχαστική τάξη της *Φιλοσοφίας του δικαίου* (αστοί, εμπόριο και εργασία). Οι αστοί οφείλουν να θυσιάσουν ένα μέρος των κτήσεών τους υπέρ των πολεμιστών (ελεύθερη τάξη) αλλά και υπέρ των φτωχών, στη βάση μιας έννοιας ισότητας-δικαιοσύνης που υπερβαίνει τον τυπικό χαρακτήρα του νόμου (SEL/150).²⁵ Το ίδιο πρόγραμμα της αποδοχής των οικονομικών ανισοτήτων υπό τον όρο της υψηλής φορολόγησης των πλουσίων αναπτύσσει ο Hegel και στα ύστερα γραπτά της Ιένας (JSE, 3/229-30).²⁶

Στη *Φιλοσοφία του δικαίου*, η ανάπτυξη της έννοιας του φόρου συνδέεται με την έμμεση παραγωγή του γενικού συμφέροντος. Η εγγελιανή ανάπτυξη του φόρου είναι φορτισμένη ιστορικά με την έννοια ότι η παροχή υπηρεσιών, από την πλευρά των πολιτών προς το κράτος, με τη μορφή του φόρου προϋποθέτει τον πλήρη εκχρηματισμό της οικονομίας και την υπέρβαση της παροχής υπηρεσιών με προσωπική μορφή όπως συνέβαινε στην προ-αστική κοινωνία (§ 299). Στην έννοια του φόρου, έχουμε την αντιστροφή της σχέσης σκοπού και μέσου με τέτοιο τρόπο ώστε οι δυνάμεις της ιδιαιτερότητας να νοούνται ως μέσα για την επίτευξη γενικών-κοινωνικών σκοπών. Με αυτή την έννοια, μεταβαίνουμε εδώ από μια διαδικασία εξωτερικής τελεολογίας, στην οποία το γενικό αποτελεί μέσο ικανοποίησης του επιμέρους ατομικού σκοπού, σε μια διαδικασία εσωτερικής τελεολογίας όπου το ιδιαίτερο αποτελεί μέσο για την επίτευξη του γενικού, όπου το ίδιο το μέσο έχει θεθεί ως σκοπός. Οι υποκειμενικοί σκοποί των ατόμων μετατρέπονται εδώ σε κατηγορούμενα του κράτους. Στα σύγχρονα συνταγματικά κράτη ο Hegel θεωρεί ότι με την αύξηση της συνειδητοποίησης των πολιτών, θα αυξάνεται και η φορολογία (προσημείωση προοδευτικής φορολογίας, § 302· ιδέα που αναπτύσσεται ήδη από τα γραπτά της Ιένας).²⁷ Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η έννοια του φόρου περιέχει μια ιδέα ισότητας που υπερβαίνει την τυπική ισονομία και αποτελεί, σε οριστική μορφή, τη μερική άρση του δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας. Υπό αυτήν την έννοια, ο μετρια-

σμός των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων αποτελεί όρο για τη συγκρότηση του κράτους της *Φιλοσοφίας του δικαίου*.

Συμπληρωματικά με την έννοια του φόρου, η εγγεληνή έννοια του πολέμου σηματοδοτεί τη δυνατότητα της ολικής άρσης του δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας. Στην έννοια του πολέμου μπορούμε να βρούμε ένα μοτίβο προσωρινής κατάργησης των τάξεων στην εγγεληνή πολιτική θεωρία. Έτσι, αντιδιαστέλλοντας την έννοια του πολέμου από την έννοια του φόρου μπορούμε να πούμε ότι ενώ η δεύτερη αποτελεί την οριστική μορφή της μερικής άρσης της ατομικής ιδιοκτησίας, η πρώτη φαίνεται να αποτελεί την προσωρινή ολική άρση της.

Η θεματοποίηση της εγγεληνής έννοιας του πολέμου ως έννοιας κριτικής της πολιτικής οικονομίας έλκεται από το γεγονός ότι σε αυτήν την έννοια προσιδιάζουν μορφικά χαρακτηριστικά τα οποία ο Marx ανέπτυξε κατά την ανάλυση της έννοιας της αφηρημένης εργασίας, έννοια τη συγκρότηση της οποίας θεωρούσε ως κλειδί για τη συγκρότηση της σκοπιάς της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Ας δούμε τον τρόπο με τον οποίο αυτό εκφράζεται στα δύο πρώιμα κείμενα της περιόδου της Γένας, το *Φυσικό δίκαιο* και το *Σύστημα της ηθικότητας*. Η ανωτέρω ιδέα σχετίζεται με τη σύνδεση της ταξικής συγκρότησης της κοινωνίας με τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Ο Hegel διακρίνει τριών ειδών τάξεις, τους πολεμιστές, τους αστούς και τους αγρότες. Οι πρώτοι αποτελούν την ελεύθερη τάξη, της οποίας η εργασία δεν προβαίνει σε ακύρωση μεμονωμένων προσδιορισμών, αλλά είναι ο θάνατος. Το προϊόν της είναι κάτι το αληθινά γενικό, η διατήρηση της ολότητας του ηθικού οργανισμού, του κράτους (W2/489). Το επιμέρους άτομο επιδεινώνει την ενότητά του με το λάο μέσω του φόβου του θανάτου (W2/481). Ελεύθερος δεν είναι ο αστός, ο οποίος ζει μέσα στην ασφάλεια, στην απόλυση και στην επιδίωξη του κέρδους, αλλά ο πολεμιστής ο οποίος είναι ικανός να άρει όλους τους ανωτέρω επιμέρους προσδιορισμούς συμμετέχοντας στον κίνδυνο του θανάτου. Τον κίνδυνο αυτό συνεπάγεται ο πόλεμος που είναι «για το άτομο η απόλυτη ανασφάλεια κάθε απόλυσης, κατοχής και δικαίου» (W2/494). Με αυτή την έννοια, ο Hegel καλεί τη δεύτερη τάξη των αστών ανελεύθερη (W2/489). Η εργασία της ξεκινά από τη διάνοια και είναι αφηρημένα και όχι αληθινά γενική. Τέλος, η εργασία της τρίτης τάξης, της αγροτικής, είναι άμεση εργασία με τη γη, είναι συγκεκριμένη εργασία, δίχως τη διαμεσολάβηση της διάνοιας (W2/490).

Παρόμοια προβληματική αναπτύσσεται και στο *Σύστημα της Ηθικότητας*. Εδώ η εργασία της ελεύθερης τάξης των πολεμιστών αναπτύσσεται ως παραγωγική δραστηριότητα η οποία «δεν θεωρεί ένα προϊόν αλλά [...] κάνει την κενότητα των συγκεκριμένων πραγμάτων να ξεπηδήσει» (SEL/147). Η στιγμή του πολέμου περιέχει την απόλυτα αρνητική σκοπιά της έκθεσης στον κίνδυνο του θανάτου. Από την άλλη μεριά, εμφανίζεται και η θετική σκοπιά με την αρετή της ανδρείας: «Η ανδρεία είναι η αδιαφορία όλων των αρετών [...] η αρετή καθ' εαυτό, αλλά τυπική αρετή, καθώς κάθε άλλη αρετή είναι μόνο *μία* αρετή» (SEL/148). Όλες οι άλλες αρετές είναι, συνεπώς, στην περίοδο του πολέμου ιδιαίτερες, ιδιοτελείς, ενώ η ανδρεία είναι η «απόλυτη ανιδιοτέλεια» (SEL/147). Ο Hegel, συγκρίνοντας τον πόλεμο μεταξύ οικογενειών και μεταξύ λαών, αναφέρεται σε μια κατάσταση όπου η εργασία των πολεμιστών φτάνει στην κορύφωσή της: Ο πόλεμος μεταξύ των λαών περιλαμβάνει το μίσος «αλλά το αδιαφοροποίητο, το ελεύθερο από όλα τα πρόσωπα. Ο θάνατος προέρχεται από και θίγει κάτι το γενικό [...] τα

πυροβόλα είναι η εφεύρεση του θανάτου που είναι γενικός, αδιάφορος και απρόσωπος» (SEL/149). Παρατηρούμε εδώ ότι η περιγραφή της κατάστασης πολέμου από τον Hegel, και ειδικότερα η εργασία των πολεμιστών, γίνεται στη βάση μορφικών χαρακτηριστικών όπως η γενικότητα, η αδιαφορία έναντι του επιμέρους, η ανωνυμία, χαρακτηριστικών που η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας αναπτύσσει στην έννοια της αφηρημένης εργασίας. Μπορεί να τεθεί το ερώτημα εάν η σύμπτωση των εν λόγω προσδιορισμών μάς παραπέμπει σε μια τυπική αναλογία ή εάν στην εγγελιανή έννοια του πολέμου τελείται μια διαδικασία πραγματικής αφάιρσης κατά το πρότυπο της μαρξικής έννοιας της αφηρημένης εργασίας.²⁸ Είναι τυχαίο το γεγονός ότι τόσο η έννοια του πολέμου όσο και η έννοια της αφηρημένης εργασίας συνδέονται με μια έννοια κριτικής της ατομικής ιδιοκτησίας και συνακόλουθα της πολιτικής οικονομίας;

Το ίδιο επιχείρημα αναπτύσσεται από τον Hegel και στη *Φιλοσοφία του δικαίου* αλλά με άλλη μορφή. Εδώ διαβάζουμε: «Η αληθινή γενναιότητα μορφωμένων λαών είναι η ετοιμότητα για θυσία στην υπηρεσία του κράτους, έτσι ώστε το άτομο να είναι μόνον ένα μεταξύ πολλών» (§ 327 Z). Ο Hegel κάνει λόγο εδώ για μια κατάσταση στην οποία το άτομο ισχύει ως μερίδιο της συνολικής κρατικής δύναμης. Παρόμοια διατύπωση βρίσκουμε στην ανάπτυξη της αφηρημένης εργασίας η αφηρημένη κοινωνικότητα της οποίας αποτελεί άρση του ατομικού και του ιδιωτικού: «Όλη η εργατική δύναμη της κοινωνίας, που εκφράζεται στις αξίες του κόσμου των εμπορευμάτων, ισχύει εδώ σαν μια και η ίδια ανθρωπινή εργατική δύναμη, παρά το γεγονός ότι αποτελείται από απειράριθμες εργατικές δυνάμεις» (K1/53).

Το ότι ο Hegel έχει ως θεωρητική πρόθεση μέσα από την ανάπτυξη της έννοιας του πολέμου να αναπτύξει μια έννοια ισότητας που υπερβαίνει την τυπική ισονομία εμφανίζεται στο πρώιμο κείμενο *Σύστημα της ηθικότητας*. Εδώ ο Hegel εκθέτει μια σειρά φαινομένων που σχετίζονται με τη σχέση δικαίου και βίας. Ξεκινώντας από το πεδίο της ιστορίας και αναφερόμενος σε περιπτώσεις τύπου Τζεργίς Χαν και Ταμερλάνου, ο Hegel εξετάζει αρχικά τον τρόπο με τον οποίο παραγόταν μια έννοια ισότητας μέσα από την αντιπαράθεση πολιτισμού και βαρβαρότητας. Η δημιουργία και ανάπτυξη του πολιτισμού συνίσταται στην υποταγή της ανόργανης φύσης, στον προσδιορισμό της αμορφίας της. Κατόπιν, έρχεται «η βαρβαρότητα της καταστροφής [...] και κάνει τα πάντα επίπεδα, ελεύθερα και ίσα», και αίρονται οι διακρίσεις που είχε θέσει ο πολιτισμός (SEL/133). Ένα δεύτερο φαινόμενο που εξετάζεται είναι αυτό της προσβολής της τιμής. Ο Hegel αναφέρεται εδώ σε προ-αστικού τύπου σχέσεις μεταξύ οικογενειών: «Μέσω της τιμής η μεμονωμένη λεπτομέρεια γίνεται κάτι το προσωπικό και το συνολικό, και ό,τι είναι φαινομενικά μόνο η άρνηση μιας λεπτομέρειας αποτελεί την προσβολή του συνόλου, και έτσι προκύπτει η μάχη» μεταξύ τους (SEL/137). Η δυνατότητα της ισότητας προκύπτει εδώ ως «ισότητα του κινδύνου, [αναφέρεται δηλαδή] στον κίνδυνο της τέλει ελευθερίας», στο θάνατο (SEL/138, αγκύλη Θ.Ν). Από την άλλη μεριά, η ισότητα του κινδύνου προϋποθέτει την ανισότητα των δικαιωμάτων, καθώς το δίκαιο βρίσκεται από τη μεριά του αρχικά προσβληθέντα. Η απόλυτη ισότητα εκτίθεται εδώ με την αντιστροφή της αρχικής σχέσης: Αυτός που προσβλήθηκε πρέπει να κυριαρχήσει (SEL/140). Πρόκειται για πρώιμη επεξεργασία της σχέσης κυριαρχίας και υποτέλειας την οποία θα αναπτύξει ο Hegel στη *Φανωμε-*

νολογία του πνεύματος. Για την εξήγηση της ανισότητας που προκύπτει μεταξύ του κυρίαρχου και του υποτελή η εγγλεινή ανάλυση δεν ανατρέπει σε εξηγήσεις τύπου «ο Α είναι πιο δυνατός φυσικά-σωματικά από τον Β», αλλά η αδυναμία του Β εξηγείται βάσει της αδυναμίας του να αφαιρέσει, στη διάρκεια της μάχης, από την ιδιαιτερότητά του, από τις φυσικές του ανάγκες, και να μείνει σθεναρά προσκολλημένος στην σκοπιά του γενικού, στην επιθυμία για αναγνώριση. Σε αντίθεση με το φαινόμενο της προσβολής της τιμής, ο πόλεμος αναφέρεται σε μια κατάσταση όπου η ισότητα του κινδύνου, με τον οποίο έρχονται αντιμέτωπα τα δύο εμπλεκόμενα μέρη, προϋποθέτει και την ισότητα των δικαιωμάτων τους (SEL/141). Η στιγμή του πολέμου εξισώνει συνεπώς τόσο τα άτομα του ενός μέρους (ισότητα του κινδύνου), όσο και τα δύο μέρη αναφορικά με τα δικαιώματά τους.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να διακρίνουμε δύο σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των πρώιμων κειμένων, *Φυσικό δίκαιο και Σύστημα της ηθικότητας*, και της *Φιλοσοφίας του δικαίου*. Η πρώτη αναφέρεται στην ισότητα στο εσωτερικό. Στα πρώιμα κείμενα η αστική τάξη εξαιρείται της στρατιωτικής υποχρέωσης. Στο *Σύστημα της ηθικότητας* η σχέση μεταξύ των πολεμιστών και των αστών αναπτύσσεται ως σχέση αμοιβαίας ωφελιμότητας, σύμφωνα με την οποία, η ικανοποίηση των φυσικών αναγκών των πρώτων, που είναι μη ιδιοκτήτες, επιβαρύνει τις άλλες τάξεις, ενώ στους αστούς, που είναι ιδιοκτήτες, προσφέρεται ως αντάλλαγμα η απόλυτη ασφάλεια των κτήσεών τους καθώς εξαιρούνται, όπως γράφει ο Hegel, από την ανδρεία (SEL/153). Στο *Φυσικό δίκαιο* το ίδιο μοντέλο, το οποίο θεωρητικά έλκει την καταγωγή του από την πλατωνική πολιτεία, προδίδει κατά κάποιον τρόπο και την ιστορική του αναφορά.²⁹ Εδώ η μη εμπλοκή των αστών με την ανδρεία δικαιολογείται και ιστορικά καθώς «η τάξη της απόκτησης έχει σταματήσει να προσφέρει πολεμικές υπηρεσίες στα σύγχρονα κράτη» (W2/490). Το ιστορικό πρότυπο του Hegel φαίνεται να είναι εδώ η Πρωσία.³⁰ Η εξαίρεση αυτή βασίζεται σε μια αριστοκρατική αντίληψη της έννοιας του πολεμιστή και έχει ως συνέπεια μια μεριστική σύλληψη της έννοιας της ελευθερίας και του κράτους ως εκφραστή της υπέρτερης βαθμίδας της. Δικαιώματα στην ελευθερία έχουν, αφ' ενός, οι αριστοκράτες, οι οποίοι και συγκροτούν τις ανώτερες βαθμίδες του στρατού (αξιωματικοί), και, αφ' ετέρου, οι αγρότες οι οποίοι συμμετέχουν στον πόλεμο ως απλοί στρατιώτες.³¹ Η εξαίρεση των αστών από τη στρατιωτική θητεία σημαίνει την ταυτόχρονη εξαίρεσή τους από την ιδιότητα του πολίτη και, συνακόλουθα, από την ελευθερία. Έτσι, αφ' ενός, η ελευθερία συγκροτείται ως προνόμιο. Η μη συμμετοχή των αστών στην ελευθερία έχει, αφ' ετέρου, την αντιφατική συνέπεια το κράτος να καθίσταται μέσο προάσπισης των ιδιαίτερων συμφερόντων. Η σχέση αμοιβαίας ωφελιμότητας μεταξύ πολεμιστών και αστών έχει ως συνέπεια οι δεύτεροι να εξαγοράζουν την υποχρέωσή τους για στρατιωτική θητεία και με αυτό τον τρόπο να εργαλειαποιούν το κράτος. Η εξαίρεση αυτή έχει όμως και μια επιπλέον σημασία. Από τη στιγμή που ο πόλεμος δεν σηματοδοτεί την άρση της αντίθεσης στο εσωτερικό της πολιτείας, παύει να διακρίνεται λογικά από την κατάσταση της ειρήνης, η οποία υποτίθεται ότι εκφράζει την ύπαρξη αυτής της αντίθεσης, και μάλιστα ο πόλεμος απολυτοποιεί την εν λόγω αντίθεση. Με αυτή την έννοια, η θεμελίωση της πολιτείας γίνεται στο πρώιμο έργο στη βάση της χωριστικής λογικής της διάνοιας. Μπορούμε να πούμε ότι παρότι την κριτική στον Fichte, ο Hegel συλλαμβάνει το κράτος με φιχτιανούς όρους.

Στη *Φιλοσοφία του δικαίου*, η θεματοποίηση του κράτους ως εσωτερικού σκοπού της κοινωνίας (§ 258) διορθώνει το ανωτέρω σχήμα καθώς το σύνολο των ατόμων, συμπεριλαμβανομένων και των αστών, αποκτά την ιδιότητα του πολίτη, άρα και του στρατιώτη. Σε αντίθεση μάλιστα με τις προ-αστικές κοινωνίες όπως, π.χ., στη Ρώμη, η στρατιωτική δύναμη ανάγεται στην πολιτική ιδιότητα και όχι το αντίστροφο: «Το εσωτερικό κράτος ως τέτοιο είναι η πολιτική εξουσία (Zivilgewalt), η κατεύθυνση προς τα έξω είναι η στρατιωτική εξουσία, η οποία όμως αποτελεί εντός του κράτους μια ιδιαίτερη πλευρά του ίδιου. [...] ενίοτε, όπως στη σύγχρονη εποχή, η στρατιωτική εξουσία πηγάζει μόνον από την πολιτική, όταν όλοι οι πολίτες έχουν τη υποχρέωση της στρατιωτικής θητείας» (§ 271 Z). Περιεχόμενο της έννοιας του κράτους ως εσωτερικού σκοπού της κοινωνίας είναι η αυτοδιατήρησή του, στην οποία συμμετέχουν όλοι οι πολίτες: «Από τη στιγμή που το κράτος και η ανεξαρτησία του βρίσκονται σε κίνδυνο, το καθήκον απαιτεί από όλους τους πολίτες να συσπειρωθούν για την άμυνά του» (§ 326). Σε αντίθεση με την πρώιμη σύλληψη, η αντίθεση πλέον δεν εκφράζεται ως αντίθεση μεταξύ μιας ελεύθερης και μιας ανελεύθερης τάξης, αλλά έχει εγγραφεί στο εσωτερικό του κάθε ατόμου: «Το ίδιο άτομο που φροντίζει για τον εαυτό του και την οικογένειά του, που εργάζεται, που κάνει συμβόλαια κ.τ.λ., το ίδιο εργάζεται για το γενικό και το έχει σαν σκοπό του. Με την πρώτη έννοια είναι αστός (bourgeois), με τη δεύτερη πολίτης (citoyen)» (JSE, 3/238).

Η στιγμή του πολέμου φαίνεται να είναι η στιγμή της πλήρους απομυστικοποίησης του ουσιάδους, απόλυτου περιεχομένου, δηλαδή του πολιτικού (στον Μαρξ η σκοπιά της απομυστικοποίησης συγκροτείται με αναφορά στην έννοια της αφηρημένης εργασίας). Είναι η στιγμή που αίρεται κάθε επίφαση και τίθεται το γενικό συμφέρον στην πλήρη του καθαρότητα. Γίνεται δηλαδή συνειδητό στα άτομα ότι η διατήρηση του κράτους αποτελεί τον θεμελιώδη όρο για κάθε επιμέρους δικαίωμα. Το ότι το πολιτικό αποτελεί την απόλυτη αξία εμφανίζεται μέσα από τη σύγκριση μεταξύ του συμβολαίου για κάποια ιδιοκτησία και της ρύθμισης που κανονίζει τη σχέση μεταξύ του κρατικού λειτουργού και του κρατικού αξιώματος. Παρά το γεγονός ότι και οι δύο τύποι σχέσεων προϋποθέτουν την παροχή συγκατάθεσης, ανήκουν δηλαδή στον τύπο της ελεύθερης συμφωνίας, η διαφορά μεταξύ της οικονομικής και της πολιτικής αξίας γίνεται φανερή μέσω της δυνατότητας αθέτησης της συμφωνίας. Στην περίπτωση της αξίας μιας ιδιοκτησίας (εμπόρευμα), «η αξία [...] είναι διαφορετική ως προς το εσωτερικό της από την εξωτεριότητά της, και δεν πλήττεται όταν αυτό που έχει ανατεθεί δεν εκπληρώνεται. Αυτό, όμως, που πρέπει να εκπληρώσει ο δημόσιος λειτουργός είναι μια αξία καθ' εαυτήν και δι' εαυτήν» (§ 294). Συνεπώς, η παραβίαση ενός κρατικού καθήκοντος που έχει ανάλβει οποιοδήποτε μέλος της κοινωνίας αποτελεί πλήξη «του γενικού περιεχομένου καθ' εαυτό».

Τη στιγμή του πολέμου, η ισότητα των ατόμων στο εσωτερικό της κοινωνίας έχει διπλή σημασία. Κατά πρώτο λόγο, τα επιμέρους συμφέροντα και δικαιώματα, μεταξύ αυτών και το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας, τίθενται ως φευγαλέα, αίρεται, έτσι, προσωρινά η πηγή των ανισοτήτων στο πεδίο της αστικής κοινωνίας (§ 324). Ο πόλεμος αίρει, με άλλα λόγια, την αντίθεση αστού και πολίτη υπέρ του δεύτερου. Σε μια χειρόγραφη υποσημείωση στα ύστερα γραπτά της Ιένας (1805-06), ο Hegel θίγει το ζήτημα της κατάργησης των τάξεων. Η Γαλλική

Επανάσταση απαιτήσε και πέτυχε να άρει όλα τα προνόμια των τάξεων. Ο Hegel θεωρεί όμως ότι το αίτημα για την κατάργηση της υλικής ανισότητας μεταξύ των τάξεων αποτελεί ένα κενό λόγου αίτημα της κοινής γνώμης (JSE, 3/249).³² Παρ' όλα αυτά, η στιγμή του πολέμου μπορεί να ερμηνευτεί ως περιοδική κατάργηση των τάξεων, ως στιγμή της πραγματικής αφαίρεσης των ιδιαίτερων συμφερόντων. Ο πόλεμος συγκρίνεται με το έγκλημα, αλλά είναι έγκλημα που επιτρέπεται για χάρη του γενικού (στο ίδιο, σ. 251). Ο λαός γίνεται ο εγκληματίας, όπως στα ποινικά αδικήματα, και θυσιάζει τις κτήσεις του, όπως στα αστικά αδικήματα (SEL/175). Εδώ, τα δύο βασικά περιεχόμενα της τυπικής ισονομίας (αστικό και ποινικό δίκαιο) αίρονται από τον ίδιο το λαό εξ ονόματος του κράτους.

Κατά δεύτερο λόγο, τα άτομα εξιώνονται ως συμμετέχοντα στον κίνδυνο του θανάτου. Μέσω της άρσης του ιδιαίτερου, παράγεται, σύμφωνα με τον Hegel, και η σκοπιά της ατομικότητας που δεν είναι τυχαία και μεταβλητή, όπως γίνεται στο πεδίο της οικονομίας που είναι συγκυριακής διάστασης, αλλά η ελεύθερη ατομικότητα αυτή καθ' εαυτή (§ 324). Ο Hegel διακρίνει εδώ μεταξύ της γενναιότητας που προσιδιάζει στους πολεμιστές και του προσωπικού θάρρους. Το τελευταίο, το οποίο μπορεί να χαρακτηριστεί ένα ληστή, έναν τυχοδιώκτη και, στη μεσαιωνική περίοδο, έναν ιππότη, είναι σίγουρα υπέρτερο από το φόβο του θανάτου, «αλλά είναι κάτι απλώς αρνητικό και συνεπώς δεν έχει κανέναν καθορισμό και καμιά αξία δι' εαυτήν» (§ 328 A). Η γενναιότητα στην υπηρεσία του κράτους παρουσιάζει δύο γνωρίσματα που στερούνται οι ανωτέρω χαρακτηριστές. Το πρώτο είναι η γεννιότητα του σκοπού, καθώς η ανδρεία έχει ως περιεχόμενο τη διατήρηση του κράτους και όχι κάποιο ιδιοτελή σκοπό (στο ίδιο). Το δεύτερο μπορούμε να το ονομάσουμε αποφυσικοποίηση του θανάτου. Ο τελευταίος, του οποίου η αναγκαιότητα λαμβάνει γενικά το σχήμα μιας φυσικής δύναμης, ηθικοποιείται, καθώς «στο κράτος αποσπάται αυτή η δύναμη από τη φύση και η αναγκαιότητα ανάγεται στο έργο της ελευθερίας, σε ένα ηθικό στοιχείο» (§ 324 A). Η γενναιότητα μας παραπέμπει σε μια περιεχομενική έννοια ισότητας: της ισότιμης συμμετοχής στην αναγκαιότητα με άρση, αλλοτρίωση του προσωπικού. Η αλλοτρίωση αυτή αποτελεί όμως «ύπαρξη της ελευθερίας» (§ 328).

Η δεύτερη σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ των πρώιμων κειμένων και της *Φιλοσοφίας του δικαίου* αφορά στην ισότητα των δικαιωμάτων στο εξωτερικό. Όταν δύο μέρη έρχονται σε διαφωνία, τότε και τα δύο επικαλούνται αντίστοιχα δικαιώματα και συνεπώς, σύμφωνα με τον πρώιμο Hegel, και τα δύο έχουν δίκαιο. Είναι μόνο τα αντίστοιχα δίκαια που έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους. Η εν λόγω σύγκρουση αποτελεί έκφραση της σύγκρουσης μεταξύ κρατικών συμφερόντων. Ο πόλεμος αποφασίζει όχι ποιο από τα δύο δίκαια είναι γνήσιο, καθώς και τα δύο είναι γνήσια, αλλά ποιο από τα δύο πρέπει να υποχωρήσει. Εμφανίζεται έτσι ως ένας τρίτος, ως ένας μέσος όρος, που καθιστώντας τα δίκαια άνισα, καθιστά ταυτόχρονα δυνατή και την ένωσή τους (W1/540-41). Σε σχέση με την πρώιμη αυτή προβληματική ο Hegel, ενώ διατηρεί την αντίληψη ότι το κράτος δεν υπάγεται σε ηθικές δεσμεύσεις (§ 337 A), καθώς περιεχομενικά η ευημερία του κάθε κράτους είναι «υπέρτατος νόμος [...] στη σχέση του προς τα άλλα κράτη» (§ 336), εισάγει μια διάκριση όσον αφορά στην ισότητα των δικαιωμάτων των κρατών. Η ισότητα αναφέρεται πλέον μόνο στις σχέσεις μεταξύ σύγχρονων αστικών κρατών. Αντίθετα, στη σχέση μεταξύ σύγχρονων και παραδοσιακών κρατών επικρατεί η ανισότητα:

«Από τον ίδιο καθορισμό προέρχεται και το ότι πολιτισμένα έθνη θεωρούν και αντιμετωπίζουν άλλα που υπολείπονται ως προς τις ουσιώδεις στιγμές του κράτους (οι κτηνοτρόφοι τους θηρευτικούς λαούς, οι καλλιεργητές και τους δύο κ.λπ.) ως βαρβάρους, με τη συνείδηση ενός άνισου δικαίωματος και θεωρώντας την αυτονομία τους ως κάτι [απλώς] τυπικό» (§ 351). Αναφερόμενος σε συγκρούσεις που δύνανται να λάβουν χώρα κάτω από αυτές τις περιστάσεις, θεωρεί ως γνώρισμά τους το γεγονός ότι αποτελούν μάχες σε αναφορά με ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο (στο ίδιο, Α). Δικαιώνοντας καταστάσεις πολέμου που λαμβάνουν χώρα μεταξύ πολιτισμένων (αστικών) και παραδοσιακών κρατών, λόγω του ότι η σύγκρουση λαμβάνει το χαρακτήρα της σύγκρουσης μεταξύ περιεχομένων με άνισο δικαϊκό σθένος, και λαμβάνοντας υπόψη ότι στις οικονομικές του αναλύσεις ο Hegel είχε διαβλέψει ότι, λόγω της εγγενούς αστάθειας και της τάσης διόγκωσης της αστικής οικονομίας, που ειδηλώνεται με φαινόμενα όπως η υπερπαραγωγή και ο υπερπληθυσμός (§ 243), προκύπτει αναγκαστικά μια τάση αποικιοποίησης του αστικού πνεύματος (κοινωνικοποίηση μέσω της αγοράς), η τάση αυτή φαίνεται να συνδέεται εδώ με την έννοια του πολέμου. Η έννοια της αποικιοποίησης αποτελεί και την πραγματική δυνατότητα για να αναπτυχθεί η στιγμή του πολέμου. Εδώ η λογική του πολέμου εμφανίζεται ως μέσο για την εκτόνωση των εσωτερικών αντιφάσεων της αστικής κοινωνίας, παρουσιάζοντας όμως την ίδια τάση κακού απείρου που είδαμε νωρίτερα ότι προσιδιάζει στην έννοια της αποικιοποίησης (εξωτερικά όρια της παγκόσμιας αγοράς). Πέρα από το γεγονός αυτό, φαίνεται ως εάν η στιγμή του πολέμου να εισάγεται ως εξωτερικό κριτήριο της ανάπτυξης της έννοιας του κράτους, προκειμένου το τελευταίο να σταθεροποιηθεί εσωτερικά. Ο Hegel πράγματι αναφέρεται σε ιστορικά περιστατικά στα οποία «επιτυχείς πόλεμοι εμπόδισαν εσωτερικές αναταραχές και σταθεροποίησαν την εσωτερική δύναμη του κράτους» (§ 324 Α).³³ Στην προσθήκη της ίδιας παραγράφου διαβάζουμε ότι «με τους πολέμους δεν ενδυναμώνονται απλώς οι λαοί, αλλά και τα έθνη, που έχουν εσωτερικές διαφορές, κερδίζουν με εξωτερικούς πολέμους εσωτερική ησυχία».

Μια προσεκτικότερη όμως ανάγνωση του εγγελιανού επιχειρήματος θα μας οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι η θεωρητική πρόθεση του Hegel είναι να αναπτύξει τη στιγμή του πολέμου όχι απλά ως μια εξωτερική απειλή που υφίσταται το σύγχρονο κράτος δικαίου, αλλά ταυτόχρονα και ως έκφραση της αντίθεσης και άρση αυτής της αντίθεσης στο εσωτερικό του.³⁴ Προς αυτή την κατεύθυνση, και σε σχέση με την άρση των ιδιαίτερων συμφερόντων, ο Hegel γράφει: «Αυτή η αρνητική σχέση του κράτους προς τον εαυτό του εμφανίζεται στη συγκεκριμένη ύπαρξη ως σχέση ενός άλλου προς ένα άλλο, και ως εάν το αρνητικό στοιχείο να ήταν κάτι το εξωτερικό. Η ύπαρξη αυτής της αρνητικής σχέσης έχει για το λόγο αυτό τη μορφή ενός συμβάντος και της πραγματοποίησης υπό τυχαιές συνθήκες, οι οποίες προέρχονται *έξωθεν*. Είναι, όμως, [στην πραγματικότητα] η ανώτατη δική του στιγμή – η πραγματική του απειρότητα ως ιδεατότητα κάθε περατού εντός του» (§ 323). Με αυτή την έννοια, μπορεί κάποιος να αναφερθεί και στις λογικές αναλύσεις της έννοιας του αγαθού. Εδώ ο Hegel σημειώνει ότι «το αγαθό στη συγκεκριμένη του ύπαρξη δεν υπόκειται σε καταστροφή μόνο από την εξωτερική συγκυρία [...] αλλά από τη σύγκρουση και τη διαμάχη στο εσωτερικό του» (W6/544). Και με αυτόν τον τρόπο ιδωμένη, όμως, η εγγελιανή έννοια του πολέμου οδηγείται σε προβλήματα. Στη σύγκρουση

μεταξύ αστικού και παραδοσιακού κράτους, όπου όντως η σύγκρουση λαμβάνει το χαρακτηρισμό της σύγκρουσης μεταξύ διαφορετικών περιεχομένων, η σκοπιά της *Φιλοσοφίας του δικαίου* τάσσεται ανεπιφύλακτα υπέρ του πρώτου. Για παράδειγμα στον πόλεμο μεταξύ του Ναπολέοντα και των Πρώσων, υποστηρίζοντας τον πρώτο, υποστηρίζουμε την αστική έναντι της φεουδαρχικής αρχής. Τι γίνεται όμως στην περίπτωση όπου ο πόλεμος αφορά σε δύο αστικά κράτη και συνεπώς δεν έχουμε σύγκρουση αρχών αλλά σύγκρουση στη βάση της ίδιας αρχής (προβλήματα διόγκωσης της αστικής οικονομίας); Ακόμα παραπέρα, τίθεται το ερώτημα εάν το ίδιο το κράτος δικαίου της *Φιλοσοφίας του δικαίου* όχι μόνο δεν απειλείται, αλλά προκειμένου να άρει τις εσωτερικές του αντιφάσεις στο πεδίο της οικονομίας και να εκθέσει την υψηλότερη στιγμή του, την ελεύθερη ατομικότητα αυτή καθ' εαυτή, εξάγει βία;

Τα ερωτήματα αυτά θεωρώ ότι συνδέονται με το ερώτημα περί της αναγκαιότητας μετάβασης από την εγγεληνή σκοπιά του πολιτικού στη μαρξική σκοπιά της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, και τούτο διότι οι αντιφάσεις που προκύπτουν στην εγγεληνή έννοια του πολέμου σχετίζονται εν τέλει με το ζήτημα της αδυναμίας της αγοράς ως μηχανισμού ικανοποίησης των αναγκών. Υπό αυτή την οπτική, η βασική κριτική έναντι του εγγεληνού επιχειρήματος στη βάση της σκοπιάς της κριτικής της πολιτικής οικονομίας είναι ότι η εγγεληνή ανάλυση συλλαμβάνει το αντικείμενο «οικονομία» ως μηχανισμό και όχι και ως υποκείμενο. Στη *Φιλοσοφία του δικαίου* είναι το κράτος ως υποκείμενο που μεσολαβεί τελικά τις δύο αλληλένδετες στιγμές της αστικής κοινωνίας, την αφηρημένη γενικότητα του νόμου με την ευμερσία των ατόμων ως δικαίωμα της ιδιαιτερότητας. Στη μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας είναι το κεφάλαιο ως υποκείμενο που αποτελεί τη μεσολάβηση μεταξύ της αφηρημένης γενικότητας της ανταλλακτικής αξίας και της ιδιαιτερότητας της αξίας χρήσης. Η μετάβαση από την εγγεληνή στη μαρξική σκοπιά προϋποθέτει ακολούθως ότι το ζήτημα της ικανοποίησης των αναγκών αναπτύσσεται ως εσωτερικό στοιχείο της έννοιας του νόμου, μια ανάπτυξη που μας παραπέμπει στην εργασιακή θεωρία της αξίας και στο νόμο της αξίας ως προσδιοριστική αρχή συγκρότησης του κοινωνικού. Προϋποθέτει επίσης μια μετατόπιση στην ιεράρχηση των επιστημονικών αντικειμένων.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι στη βάση των ιστορικών της ορίων, η εγγεληνή ανάλυση συγκρότησης του κοινωνικού αναπτύσσει τα προβλήματα που αναφέρονται λόγω της αστικής δομής του καταμερισμού της εργασίας (ατομική ιδιοκτησία) και στρέφεται σε πολιτικές αντιμετώπισής των. Οι πολιτικές αυτές (αστυνομία, σωματείο, φορολογία) δεν επεμβαίνουν στην ίδια τη δομή του καταμερισμού της εργασίας, αλλά έρχονται εκ των υστέρων και λειτουργούν διορθωτικά σε σχέση με τα φαινόμενα ανισότητας που παράγονται από αυτή τη δομή. Μια τέτοια επέμβαση βρισκόμαστε, παρό τα όποια προβλήματα, στην εγγεληνή έννοια του πολέμου, μέσω της οποίας επιτυγχάνεται μια προσωρινή κατάργηση των τάξεων. Η ριζοσπαστικοποίηση³⁵ του εγγεληνού αυτού αιτήματος, η οριστική κατάργηση των τάξεων, μας αναγκάζει να σκεφτούμε τα προβλήματα που έθεσε και ανέπτυξε ο Hegel με βάση τη μαρξική σκοπιά της κριτικής της πολιτικής οικονομίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Οι παραπομπές στο έργο του Hegel γίνονται από την έκδοση, G.W.F. Hegel, *Werke in zwanzig Bänden*, Φραγκφούρτη 1969-1971 (οι παραπομπές σε παρένθεση εντός κειμένου ως W με αριθμό τόμου και σελίδας, π.χ. W5/78, εκτός από τη *Φιλοσοφία του δικαίου* όπου παραπέμπεται απ' ευθείας με αριθμό παραγράφου, π.χ., §234. Το A αντιστοιχεί στις παρατηρήσεις και το Z στις προσθήκες). Τα μεταφρασμένα αποσπάσματα από τη *Φιλοσοφία του δικαίου* είναι, εκτός από όπου σημειώνεται διαφορετικά, από τη μετάφραση του Θ. Γκιούρα στο Μ. Αγγελίδης-Θ. Γκιούρας (επ.), *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους*, Αθήνα 2005. Παραπέμπω επίσης από το G.W.F. Hegel, *System of Ethical life (1802/03) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/04)*, μτφρ. H.S. Harris και T. Knox, Ωλμπαν 1979 (οι παραπομπές σε παρένθεση εντός κειμένου ως SEL με αριθμό σελίδας, π.χ. SEL/78) και το G.W.F. Hegel, *Jenaer Systementwürfe III. Naturphilosophie und Philosophie des Geistes*, Αμβούργο 1987 (οι παραπομπές σε παρένθεση εντός κειμένου ως JSE με αριθμό τόμου και σελίδας, π.χ. JSE, 3/54). Στον Marx παραπέμπω από το Κ. Μαρξ, *Το κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, τ. 1, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, Αθήνα 1978 (οι παραπομπές εντός κειμένου ως K1 με αριθμό σελίδας).

2 Πρβλ. R.P. Horstmann, «Über die Rolle der Bürgerlichen Gesellschaft in Hegels politische Philosophie», *Hegel-Studien*, 9, 1974, σ. 229 και 236, όπου επισημαίνεται η, από άποψης περιεχομένου, στενή σύνδεση μεταξύ των προ-φαινομενολογικών κειμένων και της *Φιλοσοφίας του δικαίου*. Προβληματική είναι όμως η αντίληψη του Horstmann που φαίνεται να θεωρεί ότι η ανάπτυξη των θεσμικών δράσεων στη *Φιλοσοφία του δικαίου* δεν αποτελεί περιεχομενική διεύρυνση σε σχέση με τα πρώιμα κείμενα και, γι' αυτό το λόγο, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στη *Φιλοσοφία του δικαίου* δεν προστίθεται κανένας ουσιώδης περιεχομενικός προσδιορισμός.

3 Αναφέρομαι σε επεξεργασίες της περιόδου της Ιένας, που γίνονται από τη σκοπιά της ανάπτυξης της κλασικής πολιτικής οικονομίας σε αντιπαράθεση με την επικρατούσα στη γερμανική επικράτεια καμεραλιστική παράδοση.

4 Για το ζήτημα αυτό πρβλ. Θ. Γκιούρας, *Φορολογία και πολιτική. Πολιτικο-οικονομική προβληματική και δημοσιονομική σκέψη*, Αθήνα 2000, σ. 41-42. Η ιστορική πραγματικότητα της εποχής του Hegel αφορά μια πολιτικά διαιρεμένη Γερμανία στην οποία απουσίαζε μια ισχυρή κεντρική εξουσία, η οποία θα μπορούσε να επιβάλλει μια ενιαία φορολογική ρύθμιση. Η ανωτέρω έλλειψη εξηγεί, σύμφωνα με τον Hegel, και την άρνηση των επιμέρους κρατιδίων να καταβάλλουν το λεγόμενο Αυτοκρατορικό φόρο (χαρακτηριστικότερο παράδειγμα η Πρωσία, W1/524). Από την άλλη μεριά, η ύπαρξη μιας τέτοιας εξουσίας στο παρελθόν, δεν μπορεί να συνδεθεί, και από λογική άποψη, με την έννοια του σύγχρονου κράτους, λόγω του ότι όλες οι εισφορές θεωρούνταν ιδιωτική ιδιοκτησία του αυτοκράτορα (W1/494). Το γεγονός αυτό χαρακτηρίζει τη φεουδαρχική οργάνωση του κράτους και ειδικότερα την κρατική οργάνωση στη γερμανική επικράτεια, όπου καταγωγικά το δίκαιο αποτελούσε ιδιωτικό δίκαιο, με αποτέλεσμα όλα τα πολιτικά δικαιώματα να συγχροτούνται ως ιδιοκτησιακά δικαιώματα (W1/454-5). Στην τελευταία ενότητα του κειμένου, με τίτλο «Προτάσεις για τη μεταρρύθμιση του σύνταγματος», ο Hegel, επιστρέφοντας στα ουσιώδη γνωρίσματα της έννοιας του σύγχρονου κράτους, θεωρεί ότι πέραν της ανάγκης ενοποίησης του στρατού, είναι αναγκαία μια φορολογική μεταρρύθμιση την οποία και αποκαλεί «μεγάλη αλλαγή» (W1/579).

5 Η στροφή αυτή είναι σημαντική καθώς, στην περίοδο της Ιένας, ο Hegel αναπτύσσει μια σειρά από περιεχόμενα σε σχέση με την αστική οικονομία τα οποία στην *Επιστήμη της λογικής* θεματοποιεί οριστικά από τη σκοπιά της δομής του μηχανισμού.

6 Το δεύτερο άγκρο στο οποίο ασκεί κριτική ο Hegel είναι ο απόλυτος κρατισμός σύμφωνα με τον οποίο κάθε είδους έξοδο, οποιοδήποτε μεγέθους, οφείλει να εισέρχεται ως φόρος στο δημόσιο ταμείο και κατόπιν να διανέμεται εκ νέου μέσω της κρατικής γραφειοκρατίας (W1/491). Η εν λόγω κριτική γίνεται φανερό ότι στρέφεται εναντίον του Fichte όταν ο Hegel παρατηρεί ότι «σε πρόσφατες θεωρίες [...] η βασική προκατάληψη είναι ότι το κράτος είναι μια μηχανή με ένα μοναδικό ελατήριο το οποίο μεταδίδει την κίνηση σε όλα τα υπόλοιπα γρανάζια: όλοι οι θεσμοί οι οποίοι προσιδιάζουν στην ουσία μιας κοινωνίας, πρέπει να εκκινούν, να ρυθ-

μίζονται, [...] να επιβλέπονται από την υπέρτατη δημόσια εξουσία» (W1/481). Η κριτική αυτή μας υποδεικνύει ότι από το πρώιμο ήδη έργο ο Hegel θεωρούσε ότι η ανάπτυξη της οικονομίας πρέπει να αφήνει ανοιχτό πεδίο στην ανάπτυξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Τα όρια της τελευταίας δεν διευκρινίζονται ρητά στο *Σύνταγμα της Γερμανίας*, όπως θα γίνει αργότερα στη *Φιλοσοφία του δικαίου*. Παρ' όλα αυτά, ήδη γίνεται λόγος εδώ περί μιας πατερναλιστικής δράσης του κράτους (W1/462), η οποία είναι φανερό ότι δεν θα καταστρατηγεί πλήρως την ιδιωτική αυτονομία όπως συμβαίνει, σύμφωνα με τον Hegel, με το φιχτιανό παράδειγμα.

7 Βλ. W2/482 όπου ο Hegel χρησιμοποιεί τον σμιθιανό όρο «σύστημα της πολιτικής οικονομίας».

8 Η ταξική συγκρότηση φαίνεται εδώ να έλκεται από γνωρίσματα της *Πολιτείας* του Πλάτωνα.

9 Πρβλ. Κ. Ψυχοπαίδης, *Χέγκελ. Από τα πρώτα πολιτικά κείμενα στην Φαινομενολογία του πνεύματος*, Αθήνα 2003, σ. 110-111, όπου αυτή η ένταση θεωρείται ότι συμπυκνώνεται στην έννοια της «τραγωδίας της ηθικότητας», που αναπτύσσεται στο εγγεγραμμένο δοκίμιο. Για την «τραγωδία της ηθικότητας» πρβλ. επίσης, G. Lukács *The young Hegel. Studies in the relations between dialectics and economics*, αγγλ. μτφρ., Λονδίνο 1975, σ. 408.

10 Η αντίφαση που προκύπτει από τον εν λόγω συμβιβασμό, από τη μια μεριά, και απότομη πλήρη αποχωρισμό του Hegel από το αρχαιοελληνικό ιδεώδες, από την άλλη, θα αναλυθεί στη δεύτερη ενότητα του παρόντος κειμένου.

11 Για την ιδέα αυτή βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και μέθοδος*, μτφρ. Λ. Σκακαλή, Αθήνα 1994, σ. 146.

12 Η δομή αυτή αναπτύσσεται στη λογική ανάπτυξη μέσα από τη σύγκριση του μηχανισμού και της τελεολογίας, πρβλ. W6/439-40.

13 Στην επόμενη παράγραφο ακολουθούν αναπτύξεις από το Θ. Ν., *Διαλεκτική και αξίες. Προβλήματα ανάλυσης διαλεκτικών εννοιών στο έργο των Hegel και Marx*, Αθήνα 2005, σ. 137-138.

14 Η προσδιορισμένη ιδιαιτερότητα διακρίνεται λογικά από την άμεση ιδιαιτερότητα. Η άμεση ιδιαιτερότητα του κάθε ατόμου έγκειται στο γεγονός ότι ως ιδιαίτερο το κάθε άτομο αποτελεί «μια ολότητα αναγκών και ένα μίγμα φυσικής αναγκαιότητας και αυθαιρέσις» (§ 182). Η προσδιορισμένη ιδιαιτερότητα του κάθε ατόμου περιέχει επιπλέον τον τρόπο με τον οποίο κάθε ιδιαίτερο άτομο επιτυγχάνει την ικανοποίηση των αναγκών του π.χ. αγρότης, εργάτης, έμπορος, κεφαλαιοκράτης, γραφειοκράτης.

15 Πρβλ. Η. Denis, «Société civile hégélienne et capitalisme», στο G. Planty-Bonjour (επ.), *Droit et liberté selon Hegel*, Παρίσι 1986, σ. 57-58.

16 Πρβλ. Ψυχοπαίδης, *Χέγκελ*, ό.π., σ. 111, όπου σημειώνεται ότι το απόλυτο «σε αυτό το επίπεδο, δεν μπορεί παρά να εκδηλώνεται μέσα από το φορμαλισμό του κανόνα».

17 Το αίτημα αυτό μπορούμε να πούμε ότι βρίσκεται εγγεγραμμένο στη λογική μορφή της έννοιας. Πρβλ. Νουτσόπουλος, ό.π., σ. 61-64.

18 Πρβλ. N. Rotenstreich, «Needs and Interdependence: On Hegel's Conception of Economics and its Aftermath», *Hegel-Studien*, 19, 1984, σ. 184.

19 Στις λογικές του αναλύσεις ο Hegel κάνει λόγο για «παλινδρόμηση της έννοιας», πρβλ. (W6/424). Σχετικά με την έννοια της παλινδρόμησης και τη σημασία της στην εγγεγραμμένη και μαρξική έκθεση των κατηγοριών, πρβλ. Νουτσόπουλος, ό.π., σ. 141 και 259 αντιστοίχως.

20 Πρβλ. Ζ.Π. Λεφέβρ-Π. Μισσερέ, *Ο Έγκελς και η κοινωνία*, μτφρ. Γ. Φαράκλας, Αθήνα 1998, σ. 58.

21 Η βιβλιογραφία έχει επισημάνει τη μεθοδική σημασία της ανάπτυξης των θεσμών. Αναφέρομαι ενδεικτικά στους I. Fetscher, «Zur Aktualität der Politischen Philosophie Hegels», *Hegel-Bilanz*, 1973, σ. 212, και P.G. Stillman, «Partiality and Wholeness: Economic freedom, Individual Development and Ethical Institutions in Hegel's Political Thought», στο W. Maker (επ.), *Hegel on Economics and Freedom*, Τζόρτζια 1987, σ. 83.

22 Με βάση αυτήν την οπτική θεματοποιείται η εγγεγραμμένη κατηγορία της Αστυνομίας στο Μ. Αγγελίδης, *Κοινωνική απορρύθμιση και δημοκρατία*, Αθήνα 2000, σ. 50-59.

23 Η ιδέα αυτής της αντιστροφής αναπτύσσεται στο Νουτσόπουλος, ό.π., 138-139.

24 Πρβλ. σχετικά S. Avinetti, *Hegel's Theory of the Modern State*, Κέμπριτζ 1972, σ. 135.

25 Αυτό θεωρεί εδώ ο Hegel πως είναι και το υψηλότερο σημείο στο οποίο μπορεί να φτάσει η αστική τάξη (ΣΗ/155).

26 Ο Hegel φαίνεται ότι κάνει εδώ μια έμμεση αναφορά σε μια από τις κύριες αφορμές της Γαλλικής Επανάστασης, στην αδυναμία, δηλαδή, της φορολογικής μεταρρύθμισης, καθώς επισημαίνει ότι οι αριστοκράτες οι οποίοι δεν πληρώνουν φόρους, βρίσκονται στον μεγαλύτερο κίνδυνο να χάσουν τον πλούτο τους δια της βίας, από τη στιγμή που δεν μπορούν να βρουν συμφιλίωση θυσιάζοντάς τον. Βλ. JSE, τ. 3/229.

27 Ταυτόχρονα ο Hegel επισημαίνει τις αντιδράσεις των αστών έναντι της υψηλής φορολόγησης η οποία φτάνει μέχρι το σημείο να θέτουν οι αστοί αντιρροήσεις στην δημιουργία τακτικού στρατού, § 184 Ζ και § 326 Α.

28 Η προβληματική αυτή έχει τις ρίζες της στον Lukács, *ό.π.*, σ. 376, όπου σημειώνεται ότι η στιγμή της θυσίας στον πόλεμο είναι ο μόνος πρακτικά τρόπος για την υπέρβαση της ιδιαιτερότητας του οικονομικού.

29 Για τα προβλήματα που προκύπτουν από το πλατωνικό «δάνειο» του Hegel, βλ. Γ. Φαράλλας, «Σκέψη, επανάσταση πραγματικότητα. Προβλήματα της εγγελιανής θεμελίωσης των κατηγοριών συγκρότησης της πολιτείας», *Αξιολογικά* 10, Αθήνα 1997, σ. 30-31.

30 Βλ. Μ. Howard, *Ο ρόλος του πολέμου στη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία*, Αθήνα 2000, σ. 129, όπου σημειώνεται για την Πρωσία: «Η αστική τάξη, που αποτελείτο από καλούς και αποδοτικούς φορολογούμενους, δεν υπηρετούσε καθόλου».

31 Σύμφωνα με τον Hegel, η αγροτική τάξη μπορεί να συμμετέχει στην ανδρεία λόγω του γεγονότος ότι η καθημερινή της εργασία με τη φύση την έχει εξοικειώσει με την πιθανότητα ενός ξαφνικού θανάτου (W2/490).

32 Ο θεμελιωτής της επανάστασης Ναπολέοντας έχει ήδη καταστείλει τη συνομιλία του Babeuf. Το συμπέρασμα αυτό επαναλαμβάνεται και στη *Φιλοσοφία του δικαίου*, § 200 Α.

33 Προς αποφυγή παρανόησης του επιχειρήματος, ο Hegel σημειώνει λίγο παραπάνω ότι αυτό αποτελεί «μόνον μια φιλοσοφική ιδέα [...] και ότι οι πραγματικοί πόλεμοι χρειάζονται άλλη δικαιολόγηση».

34 Συναφής εδώ η εγγελιανή έννοια της κυριαρχίας ως ιδεατότητας, της οποίας «η ιδιάζουσα πραγματικότητα» (*eigentümliche Wirklichkeit*) τίθεται σε καταστάσεις εκτάκτου ανάγκης.

35 Όψεις αυτής της ριζοσπαστικοποίησης, σε σχέση με το πρώιμο μαρξικό έργο, έχει επιχειρηθεί να αναδειχτούν στο Θ. Ν., «Οικονομία και πόλεμος στον Χέγκελ: η μαρξική κριτική», *Δευκαλίω*, 22/2, 2004.

